EUROREG

Raporty i analizy EUROREG 5/2010

Aktualne problemy demograficzne regionu Polski wschodniej

Dorota Celińska-Janowicz, Andrzej Miszczuk
Adam Płoszaj, Maciej Smętkowski

POMOC TECHNICZNA
NARODOWA STRATEGIA SPÓJNOŚCI

MINISTERSTWO ROZWOJU REGIONALNEGO

UNIA EUROPEJSKA
EUROPEJSKI FUNDUSZ ROZWOJU REGIONALNEGO

Aktualne problemy demograficzne regionu Polski wschodniej

Dorota Celińska-Janowicz, Andrzej Miszczuk
Adam Płoszaj, Maciej Smętkowski

RAPORT ZOSTAŁ OPRACOWANY NA ZLECENIE MINISTERSTWA ROZWOJU REGIONALNEGO
w ramach projektu „Aktualne problemy demograficzne regionu Polski wschodniej" realizowanego przez Centrum Europejskich Studiów Regionalnych i Lokalnych EUROREG.

Raport został sfinansowany ze środków Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego.

Dorota Celińska-Janowicz: d.celinska@uw.edu.pl
Andrzej Miszczuk: a.miszczuk@uw.edu.pl
Adam Płoszaj: a.ploszaj@uw.edu.com
Maciej Smętkowski: msmetkowski@uw.edu.pl

Skład i opracowanie graficzne: Adam Płoszaj
Projekt okładki: Adam Płoszaj, Katarzyna Wojnar
Fotografia na okładce: Agata Zborowska

Warszawa 2010

Raporty i analizy EUROREG NR 5 / 2010

Redaktor naczelny serii:
prof. dr hab. Grzegorz Gorzelak

Wydawca:
Centrum Europejskich Studiów
Regionalnych i Lokalnych EUROREG

ISSN: 2080-1564

Adres redakcji:
Raporty i analizy EUROREG
Uniwersytet Warszawski
Centrum Europejskich Studiów Regionalnych i Lokalnych EUROREG
Krakowskie Przedmieście 30, 00-927 Warszawa
euroreg@uw.edu.pl
www.euroreg.uw.edu.pl

SPIS TREŚCI

1. STRESZCZENIE 5

2. CEL I ZAKRES BADANIA 8

3. ANALIZY EMPIRYCZNE 9

3.1. WSTĘP 9

3.2. ZMIANA LICZBY LUDNOŚCI 10

3.3. STRUKTURA WIEKU 15

3.4. STRUKTURA PŁCI 21

3.5. MIGRACJE 31

3.6. OBSZARY PROBLEMÓW DEMOGRAFICZNYCH 49

4. WYBRANE WDRAŻANE POLITYKI I DOBRE PRAKTYKI 51

5. WNIOSKI 59

6. REKOMENDACJE 62

7. BIBLIOGRAFIA 64

SPIS RYSUNKÓW

Rysunek 1. Model badania ... 8
Rysunek 2. Zmiana gęstości zaludnienia gmin w latach 1990-2008 ... 11
Rysunek 3. Zmiany zaludnienia powiatów Polski wschodniej w latach 2002-2009 [%] ... 12
Rysunek 4. Typologia zmian zaludnienia powiatów Polski wschodniej w latach 2002-2009 ... 13
Rysunek 5. Dynamika zmian liczby jednostek osadniczych (miejscowości) w powiatach Polski wschodniej w latach 2002-2009 [%] ... 14
Rysunek 6. Dynamika zmian przeciętnej wielkości jednostek osadniczych (miejscowości) w powiatach Polski wschodniej w latach 2002-2009 [%] ... 14
Rysunek 7. Udział ludności według ekonomicznych grup wiekowych w Polsce wschodniej ... 16
Rysunek 8. Dynamika zmian liczby ludności w wieku przedprodukcyjnym w powiatach Polski wschodniej w latach 2002-2009 [%] ... 17
Rysunek 9. Dynamika zmian liczby ludności w wieku produkcyjnym w powiatach Polski wschodniej w latach 2002-2009 [%] ... 18
Rysunek 10. Dynamika zmian liczby ludności w wieku poprodukcyjnym w powiatach Polski wschodniej w latach 2002-2009 [%] ... 19
Rysunek 11. Zaawansowanie procesów starzenia się w powiatach Polski wschodniej w roku 2002 i 2009 (indeks starości w stosunku do grupy wiekowej 0-19) ... 19
Rysunek 12. Współczynniki feminizacji w wybranych grupach wieku ... 23
Rysunek 13. Grupa ludności w wieku 20-34 lata: procentowy udział kobiet w migracjach zagranicznych (słupki, oś lewa) oraz saldo migracji/10 000 mieszk. (określonej płci, 20-34 lata) (linie, oś prawa) ... 25
Rysunek 14. Grupa ludności w wieku 20-34 lata: procentowy udział kobiet w migracjach wewnętrznych na pobyt stały (słupki, oś lewa) oraz saldo migracji/10 000 mieszk. (określonej płci, 20-34 lata) (linie, oś prawa). ... 26
Rysunek 15. Wskaźnik feminizacji w grupie 20-34 lata ogółem i na obszarach wiejskich, 2009 r. ... 26
Rysunek 16. Wskaźnik feminizacji w grupie 20-34 lata ... 27
Rysunek 17. Zmiana wartości wskaźnika feminizacji w grupie wiekowej 20-34 lata w latach 2002-2009. ... 28
Rysunek 18. Dynamika salda migracji wewnętrznych w makroregionach Polski w latach 2002-2009. ... 32
Rysunek 19. Migracje według wykształcenia w Polsce wschodniej w 2005 r. ... 34
Rysunek 20. Przepływy migracyjne międzywojewódzkie według grup wiekowych w 2008 r (In – napływ, Out – odpływ) ... 35
Rysunek 21. Skala i saldo migracji osób z wykształceniem wyższym z Polską wschodnią w 2005 r. ... 35
Rysunek 22. Salda migracji województw Polski wschodniej w 2005 r. ... 36
Rysunek 23. Bilans migracji z Warszawą i Trójmiastem w latach 1998-2008 jako % mieszkańców gminy ... 37
Rysunek 24. Przyczyny migracji ludności do Warszawy w okresie 1988-2002 ... 38
Rysunek 25. Bilans migracji w latach 2002-2009 wg: ... 39
Rysunek 26. Dynamika salda migracji zagranicznych w makroregionach Polski, 2002-2009 [liczba osób] ... 40
Rysunek 27. Dynamika napływu i odpływu zagranicznego w stosunku do migracji wewnętrznych w Polsce wschodniej w latach 2002-2009 [liczba osób] ... 40
Rysunek 28. Skala i saldo migracji zagranicznych [w promilach] ... 41
Rysunek 29. Saldo migracji a gęstość zaludnienia w latach 2004-2008 [typologia] ... 43
Rysunek 30. Dojazdy do pracy – ruchliwość (dojazdy i wyjazdy na 100 mieszkańców) ... 45
Rysunek 31. Dojazdy do ośrodków wojewódzkich w różnych celach w 2010 r. (na podstawie badań ankietowych) ... 46
Rysunek 32. Saldo dojazdów do pracy jako % pracujących, 2006 r. ... 48
Rysunek 33. Obszary problemów demograficznych w Polsce wschodniej ... 49

SPIS TABEL

Tabela 1. Zmiany zaludnienia Polski w latach 2002-2009 ... 11
Tabela 2. Zmiany w liczbie i wielkości jednostek osadniczych Polski w latach 2002-2009 ... 13
Tabela 3. Ludność w wieku przedprodukcyjnym, produkcyjnym i poprodukcyjnym w latach 2002-2009 ... 16
Tabela 4. Współczynniki feminizacji w wybranych grupach ... 23
Tabela 5. Potencjalne przyczyny i skutki zaburzenia równowagi płci – współczynniki korelacji Pearsona (Polska wschodnia, poziom NTS 4, N=101) ... 29
Tabela 6. Migracje osób z wyższym wykształceniem na tle zasobów kapitału ludzkiego w 2005 r. ... 33
Tabela 7. Struktura wykształcenia emigrantów i imigrantów przekraczających granicę makroregionu Polski wschodniej w 2005 r. [%] ... 33
Tabela 8. Procesy migracyjne a poziom zamożności powiatów (współczynniki korelacji Pearsona) ... 42
Tabela 9. Zmiana liczby ludności i saldo migracji w obszarach miejskich ośrodków wojewódzkich w latach 2002-2009 ... 44
Tabela 10. Charakterystyka dojazdów do pracy w makroregionach Polski w 2006 r. ... 45
Tabela 11. Dojazdy do pracy a poziom zamożności powiatów (współczynniki korelacji Pearsona) ... 47

1. STRESZCZENIE

Celem badania było opracowanie (1) diagnozy aktualnych problemów oraz trendów demograficznych makroregionu Polski wschodniej, (2) analizy konsekwencji sytuacji demograficznej dla systemu społeczno-gospodarczego oraz perspektyw rozwojowych makroregionu, oraz (3) rekomendacji dla polityki regionalnej na lata 2014-2020. Zakres terytorialny badania objął obszar Polski wschodniej, rozumiany jako 5 województw: lubelskie, podkarpackie, podlaskie, świętokrzyskie oraz warmińsko-mazurskie.

Polska należy do krajów europejskich, w których można dostrzec bipolarność regionalną procesów demograficznych, co oznacza z jednej strony wyodrębnianie się obszarów aktywnych ludnościowo, a z drugiej – depopulacyjnych. Depopulacyjny charakter mają na ogół obszary peryferyjne zarówno pod względem przestrzennym, jak i społeczno-ekonomicznym, do których zaliczany jest makroregion Polski wschodniej. Występuje jednak pewne zróżnicowanie wewnętrzne Polski wschodniej, jako że aktywne demograficznie są obszary położone wokół miast wojewódzkich, niemal całe województwo podkarpackie oraz część warmińsko-mazurskiego. Pozostałe obszary mają charakter wyludniający, przy czym dominuje tu tradycyjny typ depopulacji (odpływ migracyjny), a jedynie w środkowo-wschodniej części województwa lubelskiego, wschodniej podlaskiego i wschodniej oraz południowej świętokrzyskiego, przeważa nowy, bardzie niebezpieczny typ depopulacji, związany głównie z ubytkami naturalnymi. Nie stwierdzono natomiast w skali makroregionu Polski wschodniej istotnego wpływu wyludniania na koncentrację osadnictwa oraz wpływu walorów środowiska przyrodniczego na procesy demograficzne. Wstępnie (bez potwierdzenia analizą statystyczną z braku danych w przekrojach powiatowych) można zidentyfikować pozytywny wpływ depopulacji na przekształcenie struktury obszarowej gospodarstw rolnych, czego wyrazem jest spadek ogólnej liczby gospodarstw oraz wzrost liczby gospodarstw o wielkości powyżej 50 ha.

Starzenie się ludności jest zjawiskiem powszechnym w większości krajów europejskich, w tym także w Polsce, co jest następstwem ograniczenia śmiertelności dzieci, a tym samym przedłużania przeciętnego trwania życia oraz zmniejszenia przyrostu naturalnego (płodności). Specyfika makroregionu Polski wschodniej na tle pozostałych części kraju polega na większym spadku liczby ludności w wieku przedprodukcyjnym, nieco większym wzroście liczby ludności w wieku produkcyjnym oraz mniejszym wzroście ludności w wieku poprodukcyjnym. Skala zmniejszania zasobów ludności w wieku przedprodukcyjnym jest bardzo wysoka, gdyż w ciągu minionych 8 lat osiągnęła poziom ok. 20%. W perspektywie kilkunastu najbliższych lat wpłynie to z pewnością na ograniczenie potencjalnych zasobów pracy oraz dalszy wzrost liczby ludności w wieku poprodukcyjnym, co tym samym wywoła trudności w funkcjonowaniu systemu ubezpieczeń społecznych oraz stworzy konieczność dalszego rozwoju infrastruktury społecznej dla osób starszych. Rozprzestrzenianie się procesów starzenia (wyrażone indeksem starości) wykazuje dużą dynamikę.

Zjawisko nierównowagi płci w Polsce wschodniej, przejawiające się obniżonymi w stosunku do średniej krajowej wskaźnikami feminizacji, występuje przede wszystkim w grupie wiekowej 20-34 lata. Zjawisko obniżonych wskaźników feminizacji dotyczy przede wszystkim obszarów wiejskich, przy czym nawet tam nie przybiera ono takich rozmiarów, aby obszary te określać jako dotknięte problemem defeminizacji. Problem obniżonych wskaźników feminizacji w grupie 20-34 lata nie występuje natomiast w największych miastach Polski wschodniej, gdyż ośrodki te stanowią obszary docelowe migracji młodych kobiet emigrujących z obszarów wiejskich. Choć obserwowane obniżone w stosunku do średniej wskaźniki feminizacji w grupie 20-34 lata nie wiążą się na razie z wyraźnym obniżeniem stopy urodzeń i małżeństw, to jednak kierunek obserwowanych zjawisk tj. narastanie deficytu kobiet w grupach wieku o najwyższej płodności na znacznych obszarach (głównie wiejskich) Polski wschodniej, może skutkować w niedalekiej przyszłości pojawieniem się tego typu problemów.

Makroregion Polski wschodniej od pozostałej części kraju różni się przede wszystkim wyraźną przewagą odpływu migracyjnego nad napływem. Należy jednocześnie zauważyć, że rejestrowana skala ubytku ludności z tym związana nie jest duża i w okresie 2002-2009 wyniosła około 100 tys. osób. Głównym

problemem jest natomiast ujemne saldo migracji w grupie osób z wykształceniem wyższym (w tym zwłaszcza w wieku 25-34 lata). Ta grupa odpowiada za blisko połowę ujemnego salda migracji. Głównym kierunkiem migracji osób z wykształceniem wyższym są ośrodki metropolitalne centralnej Polski: Warszawa, Kraków i Trójmiasto, a podstawową przyczyną zmiany miejsca zamieszkania chęć znalezienia dobrze płatnej pracy. Natomiast głównym czynnikiem wypychającym są trudności w znalezieniu pracy odpowiadającej kwalifikacjom migrantów. Jednocześnie, w świetle oficjalnych statystyk, skala zagranicznego odpływu migracyjnego z Polski wschodniej jest mniejsza w porównaniu z województwami zachodnimi i centralnymi. Większa natomiast jest skala powrotów, które rozpoczęły się wraz z recesją gospodarczą w krajach docelowych migracji. Jednocześnie należy zauważyć, że ośrodki wojewódzkie Polski wschodniej wraz ze swoimi strefami podmiejskimi (poza Kielcami) ulegają relatywnemu wzmocnieniu dzięki zachodzącym procesom migracyjnym tzn. odpływ migracyjny poza makroregion jest równoważony z nadwyżką napływem wewnątrzregionalnym. Tym niemniej odpływ migracyjny ludności z wyższym wykształceniem w skali makroregionu należy uznać za przejaw drenażu mózgów, który ogranicza endogenny potencjał rozwojowy oraz atrakcyjność inwestycyjną Polski wschodniej.

Skala dojazdów do pracy w Polsce wschodniej (za wyjątkiem woj. podkarpackiego) była w odniesieniu do liczby ludności niższa niż w pozostałych częściach kraju, z uwagi na większy odsetek zatrudnionych w rolnictwie. Jednak po odniesieniu ruchliwości dojazdowej do pracujących poza rolnictwem okazuje się, że była ona wyższa. Jednocześnie dojazdy do pracy w ośrodkach wojewódzkich położonych w Polsce wschodniej były nieznacznie słabiej rozwinięte niż w pozostałych regionach kraju, choć układ dojazdów był bardziej monocentryczny. Największy potencjał do tworzenia policentrycznych sieci miast istniał w woj. podkarpackim oraz w zachodniej części woj. warmińsko-mazurskiego. Ponadto w Polsce wschodniej bardziej widoczne niż w innych regionach kraju było to, że gminy stanowiące główne ośrodki dojazdów do pracy były jednocześnie najważniejszymi centrami gospodarczymi. Ośrodki wojewódzkie położone w Polsce wschodniej miały również relatywnie większe znaczenie w porównaniu do pozostałych obszarów kraju pod względem dostarczania usług wyższego rzędu (zwłaszcza edukacyjnych oraz zdrowotnych), a ich znaczenie pod tym względem rosło. W świetle badań ankietowych migracje stałe do ośrodków wojewódzkich nie były nadmiernie rozpowszechnione, co mogło świadczyć zarówno o konkurencji innych ośrodków miejskich położonych poza makroregionem, jak również migracji zagranicznych.

Głównymi obszarami problemowymi Polski wschodniej są po pierwsze powiaty, w których zachodziły procesy depopulacji związane z procesami starzenia się ludności. Drugim rodzajem powiatów problemowych są te, które na skutek zaawansowania procesów starzenia się ludności mają regresywną strukturę demograficzną, nawet jeżeli nie towarzyszy jej istotny spadek liczby mieszkańców. Trzecim rodzajem obszarów problemowych są powiaty, w których obserwowany jest znaczny ubytek migracyjny przy jednoczesnej niskiej gęstości zaludnienia. Tak zdefiniowane obszary problemowe pokrywają niemalże cały obszar Polski wschodniej z wyłączeniem woj. podkarpackiego, w którym zagrożenie marginalizacją dotyczy tylko pojedynczych powiatów. W pozostałych województwach sytuacja jest odwrotna i tylko pojedyncze powiaty nie mają większych problemów demograficznych tj. zachodnia część woj. warmińsko-mazurskiego (powiaty ostródzki, nowomiejski, iławski i działdowski) oraz powiat giżycki i ełcki, zachodnia cześć woj. podlaskiego (powiaty łomżyński i zambrowski), w lubelskim powiaty łęczyński i biłgorajski, a w świętokrzyskim powiat staszowski. Poza tym wolne od problemów demograficznych dzięki zachodzącym procesom suburbanizacji są powiaty ziemskie ośrodków wojewódzkich za wyjątkiem Białegostoku. Natomiast w samych ośrodkach wojewódzkich i w większości ośrodków subregionalnych z reguły występują pewne problemy demograficzne związane zwłaszcza ze starzeniem się ludności.

Na podstawie powyższych wniosków można przedstawić trzy podstawowe grupy rekomendacji dla polityki regionalnej zarówno w odniesieniu do całego makroregionu Polski wschodniej, jak również do wybranych obszarów problemowych.

Pierwsza grupa rekomendacji związana jest z koniecznością koncentracji działań podejmowanych w ramach polityki regionalnej w ośrodkach wojewódzkich Polski wschodniej i ich regionach miejskich. Działania te powinny dotyczyć zachowania atrakcyjności migracyjnej ośrodków wojewódzkich, dzięki wspieraniu tworzenia w nich miejsc pracy wysokiej jakości oraz podnoszenia jakości życia ich mieszkań-

ców. W tym celu należy wykorzystać standardowe instrumentarium związane przede wszystkim z podnoszeniem poziomu zaawansowania technologicznego przedsiębiorstw i rozwojem przedsiębiorczości, a także z poprawą jakości usług publicznych oraz warunków mieszkaniowych.

Druga grupa rekomendacji odnosi się do łagodzenia skutków problemów demograficznych. Działania te powinny, w warunkach mniejszej skali interwencji publicznej w porównaniu z działaniami podejmowanymi w ośrodkach wojewódzkich, być bardziej selektywne i sterytorializowane. Wśród nich można wskazać: rozwój transportu publicznego, w tym w pierwszej kolejności łączącego mniejsze ośrodki miejskie z ośrodkami wojewódzkimi, a w drugiej kolejności z subregionalnymi; podnoszenie jakości usług publicznych w powiatach problemowych; rozwój nowoczesnej, dobrze adresowanej opieki społecznej, w tym skierowanej do osób starszych, zwłaszcza w powiatach o regresywnej strukturze demograficznej.

Trzecia grupa rekomendacji dotyczy neutralizowania przyczyn problemów demograficznych związanych z małą dzietnością i odpływem migracyjnym. Działania na poziomie krajowym polegające na tworzeniu odpowiednich regulacji zmniejszających koszty wychowywania dzieci powinny być dopełniane inicjatywami regionalnymi i lokalnymi. Istotne są także działania nakierowane na zmniejszanie odpływu migracyjnego oraz zachęcające do reemigracji.

2. CEL I ZAKRES BADANIA

Celem badania było opracowanie:

- diagnozy aktualnych problemów demograficznych makroregionu Polski wschodniej oraz trendów dla tego obszaru wynikających z prognoz ludnościowych;
- analizy konsekwencji sytuacji demograficznej dla systemu społeczno-gospodarczego oraz perspektyw rozwojowych makroregionu;
- rekomendacji dla polityki regionalnej na lata 2014-2020.

Zakres czasowy badań objął okres od 2002 r. (ostatni narodowy spis powszechny) do 2009 r., choć w wybranych przypadkach analizowano również dane dla wybranych podokresów lub lat.

Zakres terytorialny badania objął Polski wschodnią rozumianą jako pięć województw: lubelskie, podkarpackie, podlaskie, świętokrzyskie oraz warmińsko-mazurskie. W ramach tego makroregionu analizowano różne skale przestrzenne począwszy od województw (NTS 2), przez powiaty (NTS 4/LAU 1), a kończąc w wybranych przypadkach na gminach (NTS 5/LAU 2).

Zakres przedmiotowy badania objął wybrane zjawiska demograficzne takie jak: zmiana liczby ludności, struktura wieku i płci, migracje stałe i wahadłowe, które zostały osadzone w szerszym kontekście społeczno-gospodarczym.

Badanie zostało ustrukturyzowane według przedstawionego niżej modelu (rys. 1). W pierwszejczęści przeprowadzono analizy empiryczne oparte przede wszystkim na danych statystycznych GUS. Blok drugi jest przeglądem wybranych wdrażanych polityk i dobrych praktyk w zakresie analizowanych zagadnień. Na tej podstawie w ostatniej części przedstawiono wnioski i rekomendacje dla polityki regionalnej.

W badaniu wykorzystane zostały metody ilościowe (analizy statystyczne), przestrzenne (analizy kartograficzne), oraz jakościowe (przegląd literatury, analizy eksperckie, wyniki dostępnych badań ankietowych).

Rysunek 1. Model badania

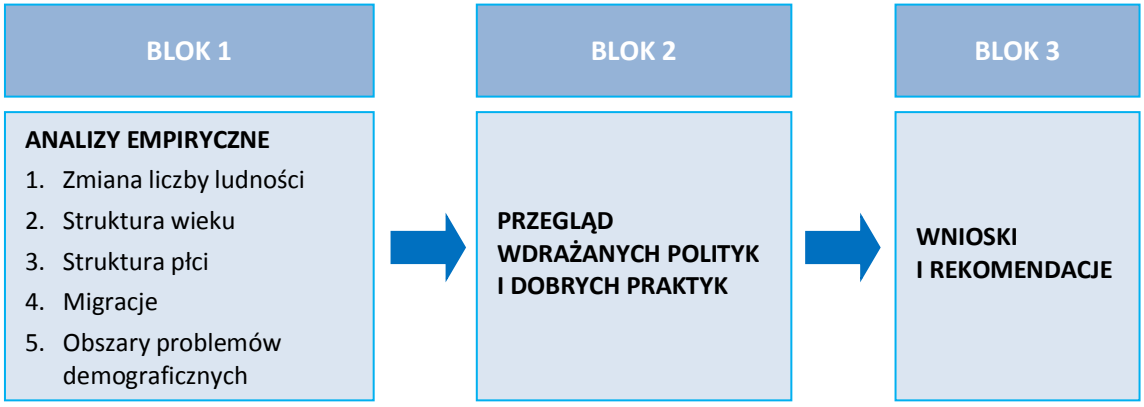

Źródło: opracowanie własne.

3. ANALIZY EMPIRYCZNE

3.1. WSTĘP

Współczesne procesy demograficzne w wielu krajach przybierają charakter polaryzacyjny, co jest efektem zaawansowania zjawisk urbanizacyjnych. Z jednej bowiem strony następuje koncentracja ludności w największych ośrodkach miejskich, a także będące wynikiem suburbanizacji „rozlewanie się" ich ludności na sąsiadujące tereny wiejskie, a z drugiej – depopulacja peryferyjnych obszarów wiejskich, położonych z dala od dużych miast. Procesy wyludniania obszarów wiejskich zapoczątkowane zostały pod koniec XIX wieku, w związku z procesami industrializacji. Dotyczyły one w pierwszej kolejności obszarów przeludnionych, jak też i tych o mniej korzystnych dla zamieszkania i prowadzenia działalności gospodarczej warunkach środowiska geograficznego (tereny górskie i podgórskie).

Współcześnie depopulacja obejmuje regiony peryferyjne rozumiane zarówno w wymiarze przestrzennym, jak i społeczno-ekonomicznym. O tym, że zjawisko nie zanika, świadczy m.in. prognoza demograficzna do 2030 roku wykonana przez EUROSTAT dla 267 regionów UE (NTS 2)[1]. Wynika z niej, że spadek liczby ludności zostanie odnotowany w 98 regionach. Relatywnie największa skala tego zjawiska obejmie zarówno kraje małe takie jak: Estonia, Litwa, Łotwa i Węgry, kraje nowoprzyjęte: Bułgaria, Rumunia, ale także Niemcy (28 regionów depopulacyjnych na ogólną liczbę 39) oraz Polskę (12 na 16).

Z punktu widzenia specyfiki procesów wyludniania można w Europie wyróżnić trzy typy państw (Bucher, Mai 2005):

- o dużych obszarach depopulacyjnych, ale małym zróżnicowaniu międzyregionalnym (kraje nadbałtyckie, Rumunia, Bułgaria, Czechy, Rosja);
- wykazujące bipolarność regionalną, co oznacza większe lub mniejsze obszary depopulacyjne oraz wyraźnie wydzielone geograficznie obszary wzrostu ludnościowego (Niemcy, Hiszpania, Portugalia, Włochy, Polska, Francja, Grecja, Finlandia, Szwecja, Szwajcaria, Słowacja, Słowenia, Węgry);
- z regionami ze zmniejszającym się zaludnieniem, ale dla których jako całości depopulacja nie stanowi problemu (Wielka Brytania, Irlandia, Islandia, Dania, Norwegia, Belgia, Holandia, Austria, Macedonia).

Badania nad depopulacją w Polsce szczególnie intensywnie prowadzone były na przełomie lat 80. i 90. XX wieku. Powstało wiele opracowań regionalnych, analizowano przyczyny i skutki zjawiska, dokonywano także porównań międzynarodowych (por. np.: Jelonek 1986; Stasiak, Mirowski 1990).

Eberhardt wyznaczył na podstawie danych z lat 1946-1978 zestawionych w przekroju gmin 11 regionów depopulacyjnych w Polsce. Warunkiem zaliczenia gminy do obszaru depopulacyjnego było spełnianie co najmniej dwóch z czterech następujących kryteriów: spadek zaludnienia w latach 1946-1978 o ponad 30%, w latach 1950-1978 o ponad 20%, w latach 1960-1978 o ponad 15% i w latach 1970-1978 o ponad 5%. Siedem z tak zdelimitowanych obszarów zlokalizowanych było we wschodniej części kraju (mazursko-warmiński, suwalski, kurpiowsko-biebrzański, podlasko-nadbużański, janowsko-hrubieszowski, roztoczański i nadwiślański) (Eberhardt 1989).

W latach 90. XX wieku także w polityce regionalnej UE dostrzeżono problem depopulacji i niskiego zaludnienia w odniesieniu do północnej Finlandii i Szwecji (cel 6 w latach 1994-1999). W kolejnych okresach programowania problemy obszarów wyludniających się uwzględniano zarówno w celu 1 jak i 2. Obszarem o znaczeniu problemowym w skali UE jest w obecnym okresie programowania również Polska wschodnia, czego wyrazem jest realizacja specjalnego programu operacyjnego dla tego obszaru.

[1] http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/Regional_population_projections.

Sytuacja demograficzna makroregionu Polski wschodniej ulega systematycznemu pogorszeniu o czym świadczy ponad 100 tysięczny spadek zaludnienia w latach 2000-2009 oraz przewidywany dalszy spadek o kolejne co najmniej 800 tys. mieszkańców do 2035 roku.

Depopulacja jest następstwem procesów migracyjnych, które także w dłużej perspektywie, poprzez swoją selektywność (odpływ młodych osób), negatywnie wpływają na kształtowanie się przyrostu naturalnego. Przyczyną tego zjawiska są przede wszystkim motywy ekonomiczne, związane z chęcią znalezienia atrakcyjnej pracy oraz satysfakcjonującego wynagrodzenia, a także podniesienia standardu warunków mieszkaniowych. Skutki tego zjawiska mają nie tylko wymiar demograficzny, związany z deformacjami struktury płci i wieku ludności pozostającej na obszarze wyludniającym się, ale także społeczno-ekonomiczny, przejawiający się niekorzystnymi zmianami w strukturze aktywności ekonomicznej ludności czy też osłabieniem postaw przedsiębiorczości i innowacyjności (Miszczuk 1993). Na obszarach wyludniających się obserwujemy obniżanie zasobów pracy oraz pogarszanie ich jakości poprzez odpływ aktywnych i wykształconych ludzi, procesy starzenia się społeczności lokalnych i regionalnych oraz trudności w realizowaniu usług społecznych między innymi ze względu na niekorzystne konsekwencje procesów depopulacji dla systemu finansów publicznych (w tym samorządowych) oraz systemów zabezpieczeń społecznych i zdrowotnych. W efekcie obszary wyludniające się charakteryzuje niska konkurencyjność.

3.2. ZMIANA LICZBY LUDNOŚCI

Celem pierwszej z analiz empirycznych jest dokonanie opisu zjawiska i identyfikacja konsekwencji procesu depopulacji Polski wschodniej dla systemu gospodarki, zagadnień społecznych i środowiskowych. W literaturze przedmiotu wyróżnia się na ogół dwa typy zjawiska wyludniania się, tzw. tradycyjny, gdzie główną przyczyną depopulacji jest odpływ migracyjny oraz nowy, powodowany przede wszystkim przez ubytki naturalne (ujemny przyrost naturalny). Można stwierdzić, że typ nowy jest następstwem długotrwałej depopulacji typu tradycyjnego (Bucher, Mai 2005). Zatem dla odpowiedzi na pytanie w jakim zakresie problematyka depopulacji powinna być przedmiotem interwencji polityki regionalnej, konieczne jest dokonanie identyfikacji typów depopulacji, gdyż w zależności od tego z jakim typem mamy do czynienia instrumentarium działań powinno być w większym stopniu ukierunkowane na ograniczenie odpływu migracyjnego lub stymulowanie przyrostu naturalnego.

Okresem, dla których wykonano szczegółowe analizy w przekroju powiatowym (LAU 1) są lata 2002-2009. By jednak ukazać zjawiska demograficzne w dłuższej perspektywie oraz na tle porównawczym przedstawiono zmiany gęstości zaludnienia w przekroju gmin (LAU 2) od roku 1990 (rys. 2). Z tego zestawienia wyłania się obraz obszarów aktywnych demograficznie, zlokalizowanych głównie wokół dużych miast, co jest następstwem zjawiska suburbanizacji, oraz obszarów depopulacji, której duże natężenie jest charakterystyczne dla Polski wschodniej, a szczególnie dla województwa podlaskiego i wschodniej części województwa lubelskiego.

Przechodząc do głównego okresu analizy (2002-2009) można zauważyć, że zmiany zaludnienia w skali trzech dużych jednostek przestrzennych jakimi są: Polska wschodnia, zachodnia i centralna nie były zbyt duże (tab. 1). Jedynie Polska Wschodnia odnotowała spadek o 1,1 %, a dwie pozostałe części kraju – niewielki wzrost. W efekcie ogólna liczba ludności w Polsce w latach 2002-2009 zmalała o 0,1%.

Tabela 1. Zmiany zaludnienia Polski w latach 2002-2009

Wyszczególnienie	Polska wschodnia*		Polska centralna**		Polska zachodnia***	
	Osoby	*%*	*Osoby*	*%*	*Osoby*	*%*
Zaludnienie w 2002 roku	8 234 130	21,5	21 018 514	55,0	8 965 887	23,5
Zaludnienie w 2009 roku	8 145 903	21,3	21 033 273	55,1	8 988 153	23,6
Dynamika (2002 = 100)	98,9	-	100,1	-	100,2	-

*Polska wschodnia: województwa lubelskie, podkarpackie, podlaskie, warmińsko-mazurskie, świętokrzyskie.
** Polska centralna: kujawsko-pomorskie, łódzkie, małopolskie, mazowieckie, opolskie, pomorskie, śląskie.
***Polska zachodnia: dolnośląskie, lubuskie, wielkopolskie, zachodniopomorskie.
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Rysunek 2. Zmiana gęstości zaludnienia gmin w latach 1990-2008

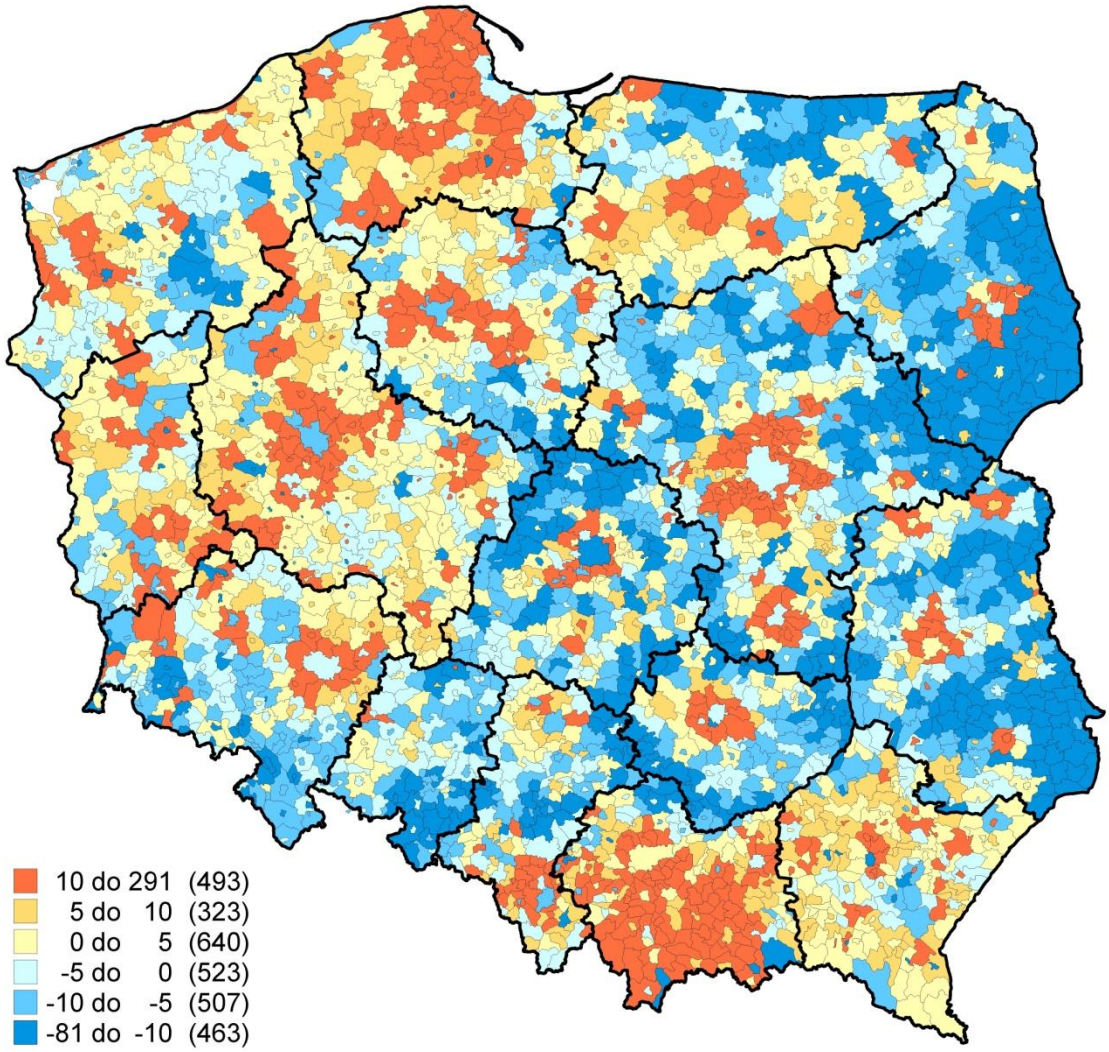

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Jednak w przekroju powiatów Polski wschodniej obraz zmian zaludniania jaki miał miejsce w analizowanych latach jest bardziej zróżnicowany, co ukazuje rys. 3. Aktywne demograficzne były przede wszystkim powiaty otaczające miasta wojewódzkie, przy czym w przypadku Lublina i Kielc wiąże się to ze spadkiem zaludnienia samego miasta. W Białymstoku i Olsztynie wzrostowi liczby ludności w powiecie podmiejskim, towarzyszył wzrost zaludnienia tych miast. Dość nietypowa była sytuacja w powiecie rzeszowskim, jako że liczba ludności Rzeszowa rosła, a powiatu rzeszowskiego spadała. Było to jednak skutkiem powiększania granic administracyjnych miasta o tereny podmiejskie. Zmiana granic administracyjnych, związanych z przyłączeniem jednej gminy z powiatu krasnostawskiego, była przyczyną wzrostu zaludnienia powiatu chełmskiego.

By pozbyć się zniekształceń obrazu rzeczywistych procesów ludnościowych wywołanych zmianami granic administracyjnych na rys. 4 przedstawiono typologię zmian zaludnienia opartą na dwóch elementach wpływających na jej kształtowanie, tj. przyroście naturalnym (PN) i saldzie migracji (SM), wyróżniając w ten sposób cztery typy, tj.:

- wzrostowy, co oznacza taką kombinację PN i SM, która zapewnia przyrost ludności;
- stabilizacyjny, tj. o ustabilizowanej liczbie ludności w badanym okresie;
- depopulacyjny typu I (tradycyjny), co oznacza, że głównym czynnikiem sprawczym spadku zaludnienia jest ujemne SM;
- depopulacyjny typu II (nowy), co oznacza, że głównym czynnikiem sprawczym spadku zaludnienia są ubytki naturalne (ujemny PN).

W Polsce wschodniej najpowszechniejszy jest tradycyjny typ depopulacyjny. Typ wzrostowy obejmuje grupę powiatów wokół Rzeszowa oraz powiaty podmiejskie wokół miast wojewódzkich (Białystok, Kielce, Lublin, Olsztyn). Jednak w przypadku Białegostoku, Kielc i Lublina z powiatami podmiejskimi sąsiadują powiaty depopulacyjne typu II, w których na skutek długotrwałego odpływu migracyjnego mamy do czynienia z procesem wymierania ludności (znaczące ubytki naturalne).

Rysunek 3. Zmiany zaludnienia powiatów Polski wschodniej w latach 2002-2009 [%]

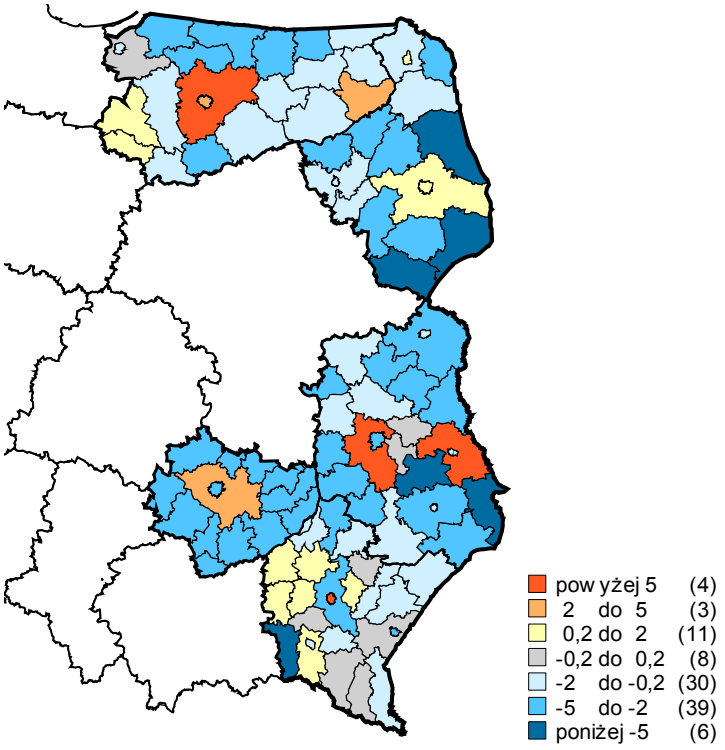

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Rysunek 4. Typologia zmian zaludnienia powiatów Polski wschodniej w latach 2002-2009

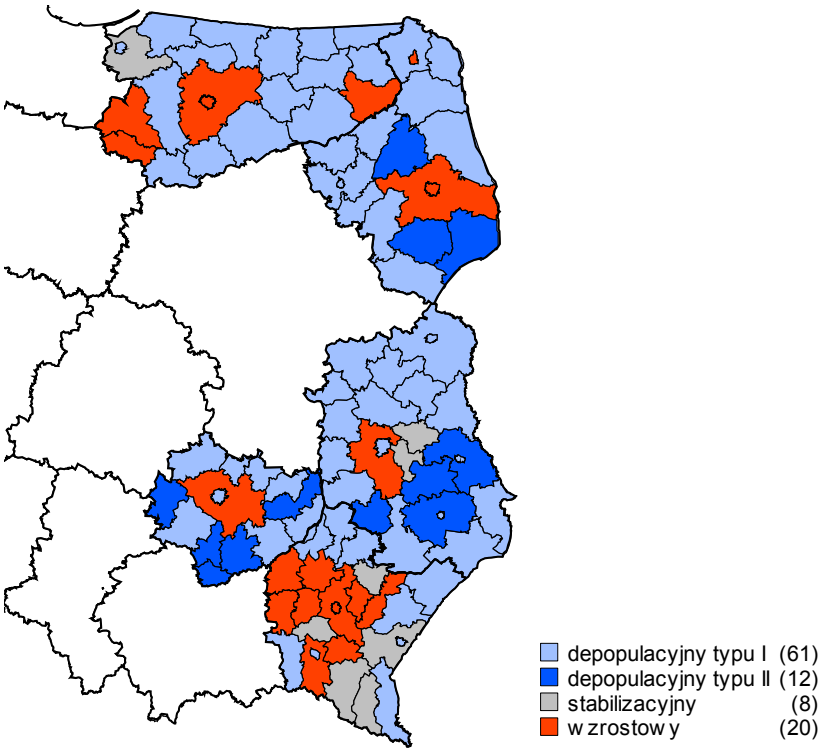

Źródło: opracowanie własne podstawie danych GUS.

Procesy demograficzne mogą wpływać na liczbę i przeciętną wielkość jednostek osadniczych. Z tabeli 2 wynika, że zarówno w Polsce wschodniej jak i pozostałych częściach kraju następował proces koncentracji osadnictwa, przejawiający się spadkiem liczby miejscowości i zwiększaniem przeciętnej ich wielkości. Jednak specyfika Polski wschodniej polega na tym, że pomimo ogólnego spadku zaludnienia proces redukcji liczby miejscowości był wolniejszy, a wzrost średniej liczby mieszkańców wręcz minimalny.

Tabela 2. Zmiany w liczbie i wielkości jednostek osadniczych Polski w latach 2002-2009

Wyszczególnienie	**Polska wschodnia**		**Polska centralna**		**Polska zachodnia**	
	W liczbach bezwzględnych	*%*	*W liczbach bezwzględnych*	*%*	*W liczbach bezwzględnych*	*%*
Miejscowości w 2002 roku	17 178	29,9	26 903	46,8	13 389	23,3
Miejscowości w 2009 roku	16 850	30,7	25 211	45,9	12 869	23,4
Dynamika zmian (2002 = 100)	98,1	-	93,7	-	96,1	-
Średnia wielkość miejscowości w 2002 roku (w osobach)	479	-	781	-	670	-
Średnia wielkość miejscowości w 2009 roku (w osobach)	483	-	834	-	698	-
Dynamika zmian (2002 = 100)	100,8	-	106,8	-	104,2	-

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Zróżnicowanie zmian w zakresie liczby miejscowości w przekroju powiatów Polski wschodniej ukazuje rys. 5. Na tej podstawie można zidentyfikować obszary o malejącej liczby miejscowości. Są nimi: niemal całe województwo podkarpackie, środkowa i południowa część lubelskiego, północna i wschodnia część świętokrzyskiego, południowa podlaskiego oraz pogranicze podlaskiego i warmińsko-mazurskiego. Z kolei wzrost przeciętnej wielkości miejscowości (rys. 6) odnotowano w województwie podkarpackim, na pograniczu województw podlaskiego i warmińsko-mazurskiego, a także w środkowej części lubelskiego oraz północnej świętokrzyskiego.

O ile dla całego zbioru powiatów Polski wschodniej istnieje bardzo silna ujemna korelacja między zmianami liczby miejscowości i przeciętnej ich wielkości (r = -0,957), o tyle wpływ zmian zaludnienia na zmiany liczby miejscowości jest znikomy (r = -0,029), a mały wpływ mają także zmiany liczby ludności i zmiany przeciętnej wielkości jednostek osadniczych (r = 0,212). Wynika stąd wniosek o braku wyraźnego pozytywnego wpływu wyludniania na koncentrację osadnictwa w Polsce wschodniej.

Rysunek 5. Dynamika zmian liczby jednostek osadniczych (miejscowości) w powiatach Polski wschodniej w latach 2002-2009 [%]

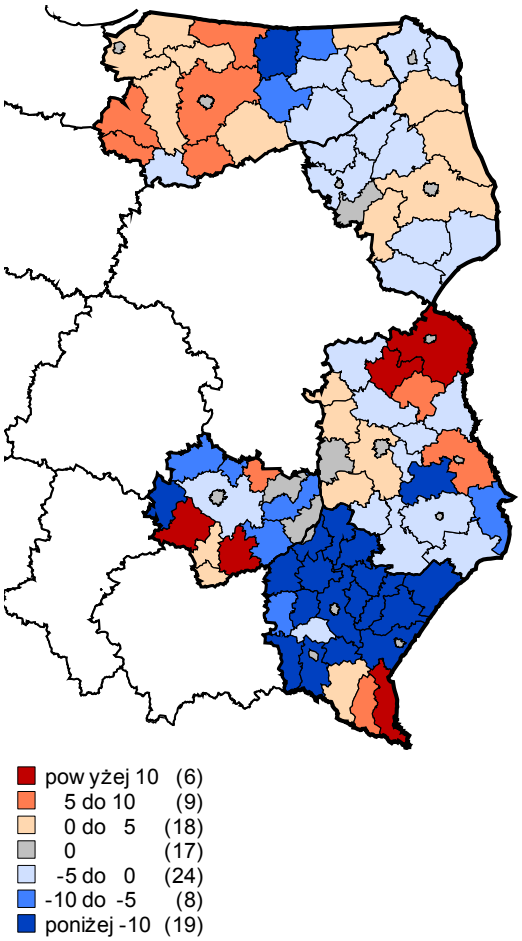

Rysunek 6. Dynamika zmian przeciętnej wielkości jednostek osadniczych (miejscowości) w powiatach Polski wschodniej w latach 2002-2009 [%]

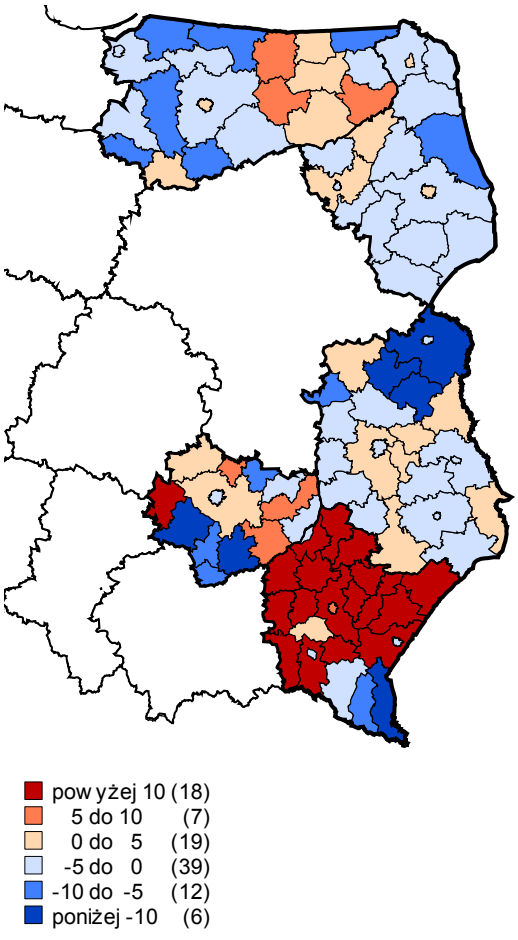

Źródło: opracowanie własne podstawie danych GUS.

3.3. STRUKTURA WIEKU

Bardzo ważnym polem badawczym procesów demograficznych Polski wschodniej jest analiza problemu oraz identyfikacja konsekwencji starzenia się ludności. Zjawisko to nie jest typowe wyłącznie dla badanego obszaru. Szacuje się, że w państwach członkowskich UE do 2050 roku ubędzie ok. 48 mln osób w wieku 15-64, a przybędzie 58 mln osób w wieku powyżej 65 lat (Regions 2020). Problemy starzenia się nabierają jednak specyficznego charakteru na obszarach wyludniających się, przy czym nie mają one wyłącznie wymiaru demograficznego (Bucher, Mai 2005; Johansson, Rauhut 2002).

Proces starzenia się ludności jest z jednej strony następstwem wydłużania się przeciętnego trwania życia w wyniku zmian cywilizacyjnych, poprawy warunków zamieszkania, lepszego odżywiania, ilościowego i jakościowego postępu w zakresie usług medycznych, a z drugiej spadku płodności w efekcie tzw. drugiego przejścia demograficznego (zmiana modelu rodziny i jej celów, późne zawieranie związków małżeńskich, opóźnianie typowego wieku prokreacji, zanik wielodzietności itp.). Drugie przejście demograficzne rozpoczęło się w Europie Zachodniej po okresie zwiększonego przyrostu naturalnego rekompensującego straty demograficzne II wojny światowej, a Polska i inne kraje Europy Środowo-Wschodniej zaczęły go doświadczać w latach 90-tych XX wieku.

Uwzględniając zarówno kontekst o charakterze uniwersalnym jak i regionalnym, należy zastanowić się nad odpowiedzią na pytanie jakie są społeczne, kulturowe i ekonomiczne uwarunkowania postaw prokreacyjnych sprzyjające przyrostowi naturalnemu w Polsce wschodniej. Istnieje w tym względzie pewne zróżnicowanie, głównie za sprawą województwa podkarpackiego, które nadal wykazuje relatywnie duży dodatni przyrost naturalny, co jest uwarunkowane czynnikami historyczno-kulturowymi. W pozostałych województwach wydają się dominować uwarunkowania demograficzne, związane z odpływem migracyjnym ludności w wieku rozrodczym. Regiony depopulacyjne doświadczające znacznego nasilenia procesów starzenia się ludności mają – ze względu na zmniejszającą się jakość zasobów ludzkich – ograniczone możliwości rozwoju endogenicznego. Rosną społeczne koszty funkcjonowania starzejącej się społeczności, pojawiają się także trudności w sferze finansów publicznych związane z dostarczaniem stosownych usług publicznych.

W wyniku procesów wydłużania się czasu trwania życia przesuwa się granica wieku starości demograficznej, przyjmowana obecnie na poziomie 65+, oraz zmienia się struktura płci w najstarszych rocznikach, w których wyraźnie przeważają kobiety (Okólski 2005).

Na podstawie danych zawartych w tabeli 3 można dostrzec tendencje występujące w Polsce wschodniej na tle innych części kraju w zakresie trzech grup wiekowych, wydzielanych ze względu na kryterium ekonomiczne, określających potencjalne zasoby pracy.

Największy odsetek ludności w wieku przedprodukcyjnym charakteryzował woj. warmińsko-mazurskie (z wyjątkiem jego północnej części) oraz graniczące z nim powiaty woj. podlaskiego (rys. 7). Innym obszarem koncentracji młodszych roczników była północna część woj. lubelskiego oraz centralna część woj. podkarpackiego, a także powiaty ziemskie Kielc i Lublina. Z kolei powiaty o największym odsetku osób w wieku poprodukcyjnym były charakterystyczne dla woj. podlaskiego (obszary graniczące z powiatem białostockim), a także południowo-wschodniej części woj. lubelskiego oraz południowej woj. świętokrzyskiego. Pod względem dostępności siły roboczej rozumianej jako osoby w wieku produkcyjnym wyróżniały się woj. warmińsko-mazurskie (z Olsztynem i jego powiatem ziemskim na czele) oraz południowe i północne krańce woj. podkarpackiego oraz północna część woj. świętokrzyskiego.

Specyfika makroregionu Polski wschodniej na tle Polski zachodniej i centralnej polega na tym, że wykazuje on większy spadek ludności w wieku przedprodukcyjnym, nieco większy wzrost ludności w wieku produkcyjnym oraz mniejszy wzrost ludności w wieku poprodukcyjnym. Oznacza to, że ubytek ludności w wieku przedprodukcyjnym wpłynie w perspektywie kilkunastu najbliższych lat na ograniczenie potencjalnych zasobów pracy oraz dalszy wzrost udziału ludności w wieku poprodukcyjnym.

Tabela 3. Ludność w wieku przedprodukcyjnym, produkcyjnym i poprodukcyjnym w latach 2002-2009

Wyszczególnienie	Polska wschodnia		Polska centralna		Polska zachodnia	
	osoby	*%*	*osoby*	*%*	*osoby*	*%*
Ludność w wieku przedprodukcyjnym w 2002 r.	2 005 575	23,1	4 634 448	53,5	2 023 662	23,4
Ludność w wieku przedprodukcyjnym w 2009 r.	1 606 511	22,2	3 924 722	54,3	1 700 038	23,5
Dynamika zmian (rok 2002=100)	80,1	-	84,7	-	84,0	-
Ludność w wieku produkcyjnym w 2002 roku	4 965 195	20,9	13 150 182	55,2	5 674 430	23,9
Ludność w wieku produkcyjnym w 2009 roku	5 1937 11	21,1	13 543 569	55,0	5 887 163	23,9
Dynamika zmian (rok 2002=100)	104,6	-	103,0	-	103,8	-
Ludność w wieku poprodukcyjnym w 2002 roku	1 263 310	21,9	3 233 934	56,1	1 267 795	22,0
Ludność w wieku poprodukcyjnym w 2009 roku	1 345 681	21,3	3 564 982	56,5	1 400 952	22,2
Dynamika zmian (rok 2002=100,0)	106,5	-	110,2	-	110,5	-

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Rysunek 7. Udział ludności według ekonomicznych grup wiekowych w Polsce wschodniej

a) wiek przedprodukcyjny

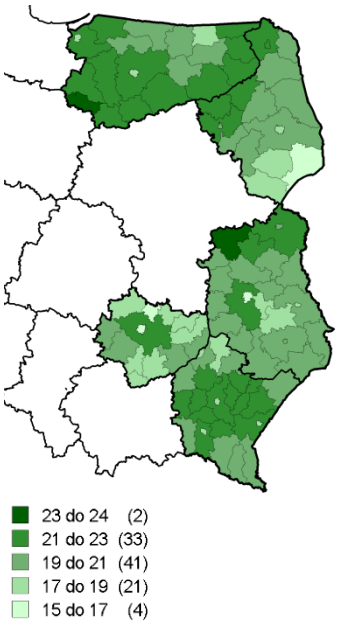

b) wiek produkcyjny

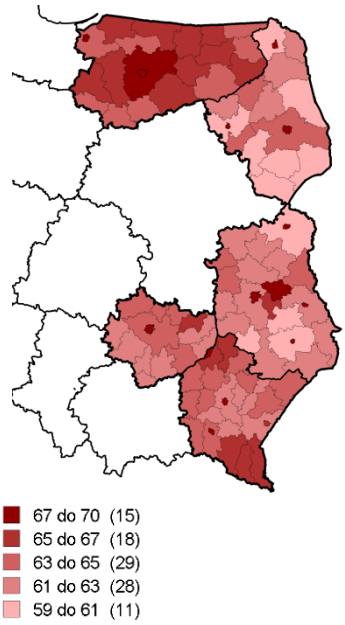

c) wiek poprodukcyjny

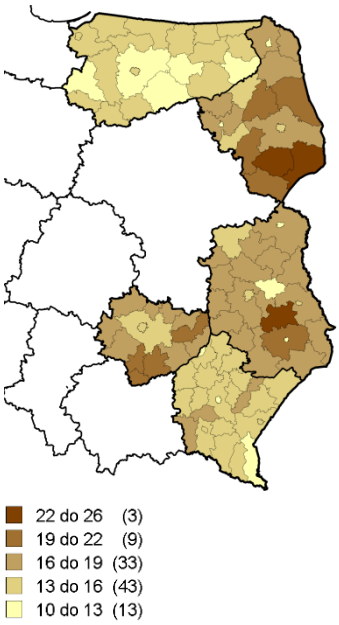

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

W przekroju województw w przypadku ludności w wieku przedprodukcyjnym nie występuje zbyt duże zróżnicowanie, gdyż zmniejszenie jej odsetka w latach 2002-2009 waha się od 21,6% (podlaskie) do 18,5% (warmińsko-mazurskie). Najwyższy wzrost liczby ludności w wieku produkcyjnym odnotowano w województwie podkarpackim (o 6,5%), a najniższy w świętokrzyskim (o 2,8%), natomiast w przypadku ludności w wieku poprodukcyjnym największy przyrost można dostrzec w województwie warmińsko-mazurskim (o 10,1%), a najniższy w lubelskim (o 4,9%).

Rysunek 8. Dynamika zmian liczby ludności w wieku przedprodukcyjnym w powiatach Polski wschodniej w latach 2002-2009 [%]

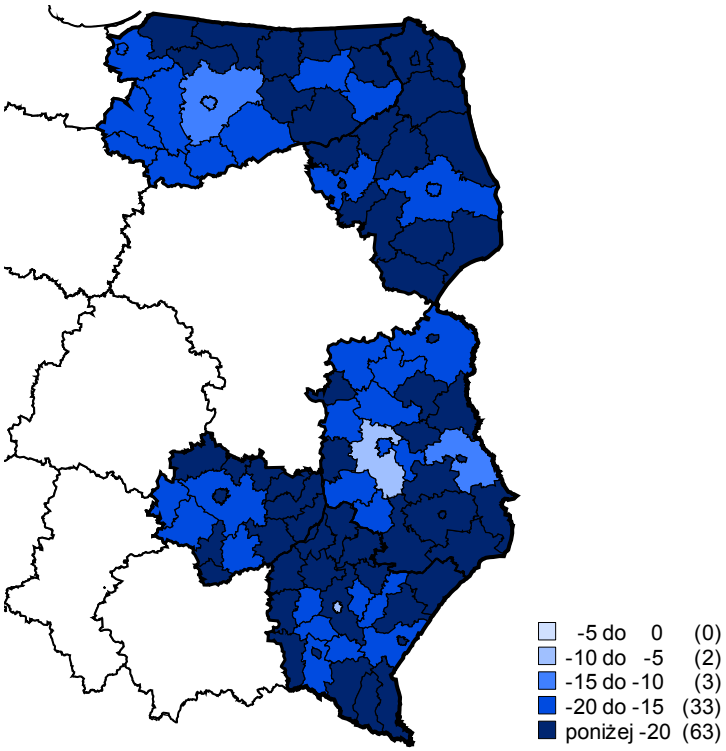

Źródło: opracowanie własne podstawie danych GUS.

Przechodząc do analizy w przekroju powiatów (rys. 8) można dostrzec, że we wszystkich powiatach Polski wschodniej w latach 2002-2009 nastąpiło zmniejszenie liczby ludności w wieku przedprodukcyjnym, z tym że największe natężenie tego zjawiska (powyżej 20%) miało miejsce w powiatach północnej i wschodniej części województwa warmińsko-mazurskiego, północno-wschodniej i południowej części województwa podlaskiego, środkowo-wschodniej części województwa lubelskiego oraz na pograniczu województw lubelskiego, podkarpackiego i świętokrzyskiego. Najmniejsze ubytki ludności w wieku przedprodukcyjnym odnotowano w Rzeszowie i powiecie lubelskim.

Zmniejszanie się zasobów ludności w wieku przedprodukcyjnym jest w wysokim stopniu skorelowane (r = 0,768) ze zmianami zaludnienia ogółem w badanych powiatach. Jest to następstwem głównie spadku przyrostu naturalnego, a w zdecydowanie mniejszym stopniu odpływu migracyjnego, gdyż ta grupa wiekowa jest w małym stopniu samodzielnie mobilna (jeśli już to raczej razem z rodzicami). Konsekwencje zmniejszania się liczebności ludności w wieku przedprodukcyjnym w sposób dotkliwy odczuwają i będą odczuwać instytucje edukacyjne (szkoły, uczelnie) a w ciągu najbliższych kilkunastu lat także rynek pracy i system ubezpieczeń społecznych.

Z kolei w przypadku liczby ludności w wieku produkcyjnym w większości powiatów mamy do czynienia ze wzrostem (rys. 9). Był on największy (powyżej 10%) w powiatach otaczających ośrodki wojewódzkie (olsztyński, kielecki, lubelski), a ponadto w powiatach: ełckim, suwalskim i niżańskim. W przypadku

powiatu chełmskiego występuje zniekształcenie rzeczywistych procesów demograficznych wywołane przyłączeniem do powiatu nowej gminy. Natomiast ubytki potencjalnych zasobów pracy wystąpiły jedynie w powiecie krasnostawskim, hajnowskim, puławskim i jasielskim oraz w Kielcach, Lublinie i Tarnobrzegu.

Największe natężenie przyrostu osób w wieku poprodukcyjnym występowało we wszystkich powiatach województwa warmińsko-mazurskiego oraz w większości powiatów pozostałych województw, a także w ośrodkach wojewódzkich i pozostałych miastach na prawach powiatu makroregionu Polski wschodniej (rys. 10).

Rysunek 9. Dynamika zmian liczby ludności w wieku produkcyjnym w powiatach Polski wschodniej w latach 2002-2009 [%]

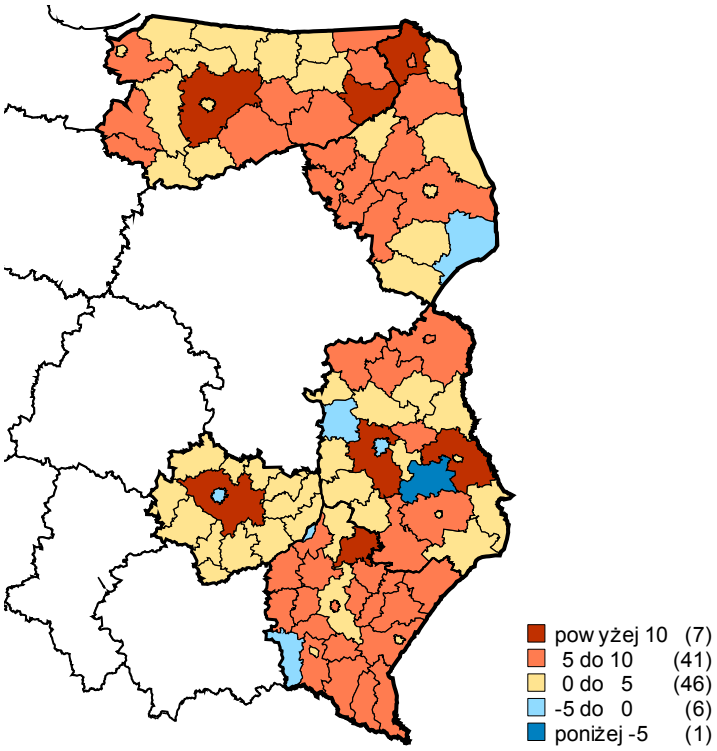

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Dla uchwycenia zaawansowania procesów starzenia się ludności w powiatach Polski wschodniej oraz zastępowalności ludności starszej (65+) przez ludność najmłodszą obliczono indeksy starości[2], które przedstawiono na rysunku 11. Zestawienie danych z lat 2002 i 2009 pokazuje dużą dynamikę zmian, głównie za sprawą ubytków ludności najmłodszej. I tak w roku 2002 najwyższy indeks starości (powyżej 60) charakteryzował 11 powiatów. Były to powiaty sokólski, hajnowski, siemiatycki, bielski w województwie podlaskim, zamojski i krasnostawski w województwie lubelskim oraz buski, jędrzejowski, kazimierski, skarżyski i opatowski w województwie świętokrzyskim. W województwie warmińsko-mazurskim i podkarpackim nie było ani jednego tego typu powiatu.

W roku 2009 powiatów tego typu było już 34 (wschodnia część województwa podlaskiego, większość powiatów województw lubelskiego i świętokrzyskiego, a także powiat giżycki w województwie warmińsko-mazurskim) oraz 5 ośrodków wojewódzkich (Białystok, Kielce, Lublin, Olsztyn, Rzeszów) i dalsze 5 miast na prawach powiatu (Krosno, Przemyśl, Tarnobrzeg, Chełm, Elbląg).

[2] Indeks starości rozumiany jest jako stosunek liczby ludności w wieku 65 i więcej lat do ludności w wieku 0-19.

Rysunek 10. Dynamika zmian liczby ludności w wieku poprodukcyjnym w powiatach Polski wschodniej w latach 2002-2009 [%]

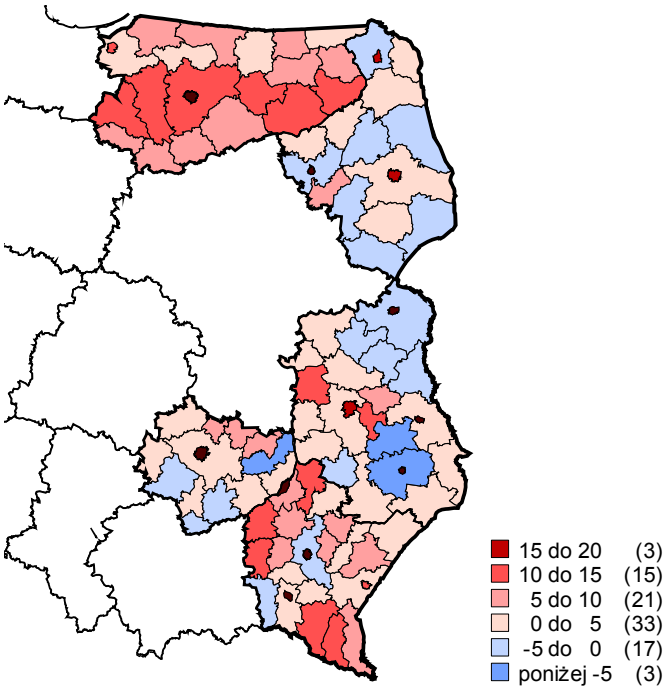

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Rysunek 11. Zaawansowanie procesów starzenia się w powiatach Polski wschodniej w roku 2002 i 2009 (indeks starości w stosunku do grupy wiekowej 0-19)

2002

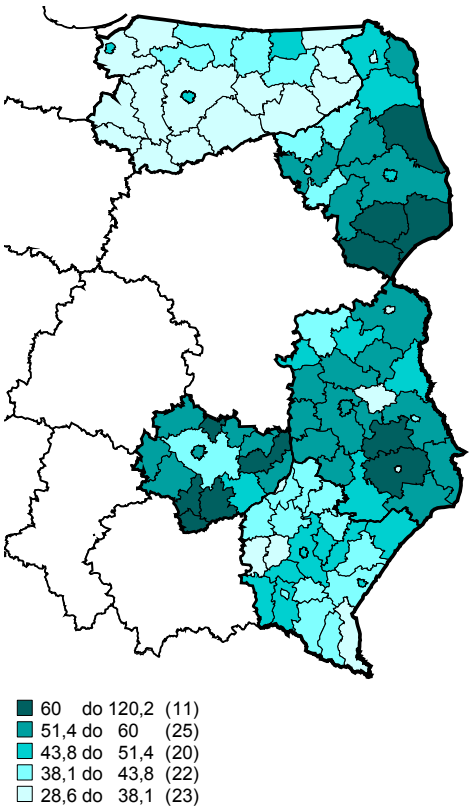

2009

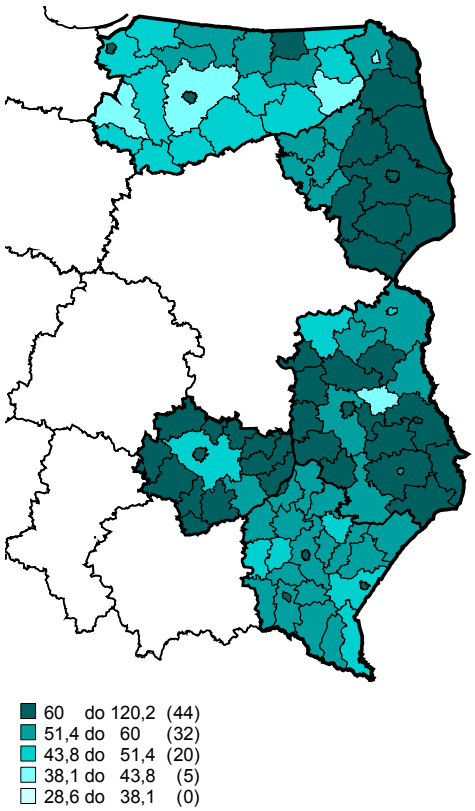

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Z przeprowadzonej analizy wynikają następujące wnioski:

1. Starzenie się ludności jest zjawiskiem powszechnym w większości krajów europejskich, w tym także w Polsce, co jest następstwem z jednej strony ograniczenia śmiertelności dzieci, a tym samym przedłużania przeciętnego trwania życia oraz zmniejszenia przyrostu naturalnego (płodności).
2. Specyfika makroregionu Polski wschodniej na tle pozostałych części kraju polega na większym spadku ludności w wieku przedprodukcyjnym, nieco większym wzroście ludności w wieku produkcyjnym oraz mniejszym wzroście ludności w wieku poprodukcyjnym.
3. Skala zmniejszania się zasobów ludności w wieku przedprodukcyjnym jest bardzo wysoka, gdyż w ciągu minionych 8 lat osiągnęła poziom ok. 20%. W perspektywie kilkunastu najbliższych lat wpłynie to z pewnością na ograniczenie potencjalnych zasobów pracy oraz dalszy wzrost ludności w wieku poprodukcyjnym, co tym samym wywoła trudności w funkcjonowaniu systemu ubezpieczeń społecznych oraz stworzy konieczność dalszego rozwoju infrastruktury społecznej dla osób starszych.
4. Rozprzestrzenianie się procesów starzenia (wyrażone indeksem starości) wykazuje dużą dynamikę. Najbardziej starzejącymi się obszarami były powiaty wschodniej części województwa podlaskiego, większość powiatów lubelskiego i świętokrzyskiego oraz wszystkie ośrodki wojewódzkie, a także kolejnych 5 miast na prawach powiatu (byłe miasta wojewódzkie). Mniej zaawansowane było starzenie się ludności w województwach podkarpackim i warmińsko-mazurskim.

Reasumując można stwierdzić, że w perspektywie kilkunastu najbliższych lat poważnym skutkiem starzenia się ludności Polski wschodniej jest możliwość wyraźnego zmniejszenia się potencjalnych zasobów pracy (ludności w wieku produkcyjnym), co może odbić się negatywnie na konkurencyjności całego makroregionu. Zaobserwowany ubytek ludności w wieku przedprodukcyjnym skutkuje i będzie skutkować zmniejszeniem wykorzystania istniejącej i rozbudowywanej – głównie dzięki wsparciu UE – infrastruktury szkolnictwa podstawowego, gimnazjalnego, ponadgimnazjalnego (w tym zawodowego), a także wyższego. Przy zmniejszeniu się liczby chętnych uczniów czy studentów, dla utrzymania istniejącego stanu zatrudnienia w szkołach i uczelniach, realne staje się niebezpieczeństwo złagodzenie kryteriów kwalifikacyjnych, a tym samym obniżania standardu kształcenia i jakości absolwentów, co przyczynić się może do pogorszenia jakości zasobów pracy Polski wschodniej. Z drugiej strony malejący popyt na usługi edukacyjne może być impulsem do dokonania restrukturyzacji placówek i instytucji świadczących te usługi, a tym samym większej selekcji wśród osób nauczających, a także poszerzania zasięgu przestrzennego oddziaływania instytucji edukacyjnych Polski wschodniej.

Z kolei duży i rosnący odsetek ludności w wieku poprodukcyjnym wywołuje znaczny popyt na usługi medyczne i z zakresu pomocy społecznej, co przy braku reform finansowania systemu opieki zdrowotnej oraz pomocy społecznej będzie powodować rosnące wydatki z budżetu państwa oraz budżetów jednostek samorządu terytorialnego makroregionu Polski wschodniej. Bardzo dużym zagrożeniem z tytułu starzenia się ludności dla systemu finansów publicznych jest niewydolność czy właściwie już agonia repartycyjnego systemu ubezpieczeń społecznych. W sytuacji niekorzystnych tendencji demograficznych, w tym zwłaszcza starzenia się ludności, konieczne jest zatem konsekwentne budowanie systemu kapitałowego.

Warto także zauważyć, że zmniejszanie się zaludnienia oraz procesy starzenia się ludności niekorzystnie wpływają na potencjał dochodowy jednostek samorządu terytorialnego poprzez zmniejszenie się wpływów z udziałów w podatkach dochodowych, jako że ludność w wieku poprodukcyjnym jest mniej aktywna zawodowo, a tym samym płaci mniejsze podatki od mniejszych dochodów. Zmniejsza się także kwota subwencji ogólnej, której poszczególne części są silnie skorelowane z liczbą ludności i jej strukturą wiekową. Zatem z punktu widzenia systemu finansów publicznych starzenie się ludności wywołuje rosnące wydatki budżetowe przy malejących dochodach, co ogranicza zwłaszcza w odniesieniu do samorządów terytorialnych ich finansowe podstawy stymulowania procesów rozwoju społeczno-ekonomicznego, w tym zwłaszcza na obszarze makroregionu Polski wschodniej.

3.4. STRUKTURA PŁCI

Zjawiska nierównowagi płci występujące w populacji należy rozpatrywać w dwóch płaszczyznach: geograficznej (w tym także w układzie miasto-wieś) i wiekowej (poszczególne grupy wiekowe). W pierwszym przypadku głównym czynnikiem nierównowagi płci są migracje. Ich kierunki i struktura prowadzą w Polsce do sytuacji nadreprezentacji kobiet w miastach oraz ogólnej równowagi płci na obszarach wiejskich. W 2009 roku na 100 mężczyzn mieszkających na obszarach wiejskich przypadało 101 kobiet, zaś w przypadku miast – 111 kobiet, co odzwierciedlało udział kobiet w populacji miejskiej na poziomie 52,7%, a na wsi – 50,2%. Kluczowym zagadnieniem dla określenia demograficznych skutków zaburzonej równowagi płci jest jednak analiza wskaźnika feminizacji (liczba kobiet/100 mężczyzn) w poszczególnych grupach wiekowych. Jest to bowiem jeden z istotnych wskaźników informujących o możliwościach reprodukcyjnych populacji na danym obszarze (Bański 2002). W najmłodszych grupach wiekowych występuje naturalne zjawisko nadreprezentacji mężczyzn, ponieważ co roku wśród nowonarodzonych dzieci przeważają noworodki płci męskiej. Udział chłopców w liczbie urodzeń wynosi około 0,51 - 0,52 (Holzer 1999). Z drugiej strony ponieważ kobiety żyją przeciętnie dłużej niż mężczyźni, w najstarszych grupach wiekowych zaznacza się naturalna przewaga liczebna kobiet.

Szczególne znaczenie dla obecnej i przyszłej sytuacji demograficznej danego obszaru ma wartość wskaźnika feminizacji w grupie ludności w wieku matrymonialnym (20-29 lat) oraz w grupie wiekowej charakteryzującej się najwyższymi wskaźnikami dzietności. Niedobór kobiet w tych grupach powoduje bowiem spadek liczby zawieranych małżeństw oraz liczby urodzeń, co w konsekwencji prowadzi do narastania procesów starzenia się ludności. W ciągu ostatniej dekady w Polsce najwyższą płodnością (liczba urodzeń żywych na 1000 kobiet) cechowała się grupa wiekowa 25-29 lat. W ostatnich latach występuje zjawisko przesuwania się wysokich wskaźników płodności ku starszym grupom wiekowym. O ile w roku 2000 w skali całego kraju najwyższe wartości liczby urodzeń/1000 kobiet charakteryzowały grupy wiekowe 25-29 oraz 20-24 lata, o tyle już w roku 2005 analizowany wskaźnik przyjmował podobne wartości w grupach 20-24 oraz 30-34 lata, a w 2009 roku liczba urodzeń żywych/1000 kobiet w grupie wiekowej 30-34 lata była wyższa niż w grupie 20-24 lata (najwyższe wartości przez cały ten okres charakteryzowały grupę wiekową 25-29 lat) (Rocznik Demograficzny 2010). Zjawisko to dotyka zarówno miast jak i obszarów wiejskich, choć w tym drugim przypadku następuje z pewnym opóźnieniem i w skali całego kraju wystąpiło po raz pierwszy dopiero w roku 2009.

Analiza zjawiska nierównowagi płci w Polsce wschodniej w latach 2002-2009 została przeprowadzona w oparciu o dane Głównego Urzędu Statystycznego (Bank Danych Regionalnych oraz baza Demografia). Podstawę stanowiły dane dotyczące liczby mężczyzn i kobiet, które pozwoliły na obliczenie współczynnika feminizacji (liczba kobiet na 100 mężczyzn) w poszczególnych grupach wiekowych, w przekrojach terytorialnych i czasowych.

Choć ruchliwość migracyjna w Polsce wschodniej jest porównywalna z innymi częściami kraju, to jednak w badanym makroregionie przeważa odpływ migracyjny (patrz: część raportu dot. migracji). Największe ujemne saldo migracji charakteryzuje grupę osób z wykształceniem wyższym, w wieku do 34 lat oraz kobiety. Tym samym obejmuje kobiety w wieku prokreacyjnym, których deficyt może wiązać się z dalszymi konsekwencjami o charakterze demograficznym. Ponadto relatywnie słabszy rozwój sieci osadniczej w Polsce wschodniej i mniejsza liczba dużych miast, będących obszarami docelowymi migracji, sprzyjają odpływowi ludności (także młodych kobiet) poza makroregion. Polska wschodnia wydaje się być szczególnie narażona na występowanie zjawisk nierównowagi płci, zwłaszcza na obszarach wiejskich.

Analiza wskaźnika feminizacji dla całego makroregionu Polski wschodniej wskazuje, iż największa skala deficytu kobiet (poniżej 95 kobiet na 100 mężczyzn, a w przypadku obszarów wiejskich nawet poniżej 90) występuje w trzech grupach wiekowych 20-24, 25-29 oraz 30-34 lata[3]. O ile jeszcze w roku 2002 najniższe (poniżej 95) wartości wskaźnika feminizacji charakteryzowały grupy wiekowe 20-24 oraz 25-29

[3] Wskaźniki feminizacji na poziomie poniżej 95 charakteryzują także najmłodszą grupę wiekową (0-4 lata), jednak związane jest to z naturalnym zjawiskiem nadreprezentacji chłopców wśród nowonarodzonych dzieci.

lat, o tyle w kolejnych latach tak opisany „obszar" deficytu kobiet przesuwał się ku starszym grupom wiekowym i w 2009 roku najniższe wartości współczynnika feminizacji (93,5 dla całego makroregionu Polski wschodniej oraz 89 dla obszarów wiejskich) odnotowywano w grupach 25-29 oraz 30-34 lata (w grupie wiekowej 20-24 lata wartość wskaźnika wyniosła odpowiednio 95,8 i 94). Trendowi przesuwania się największego deficytu kobiet ku starszym grupom wiekowym towarzyszy inne zjawisko, obserwowane w całej Polsce i opisane we wstępie – przesuwania się ku starszym grupom wiekowym najwyższych wskaźników płodności kobiet (urodzenia żywe/1000 kobiet). W przypadku obu zjawisk największe ich nasilenie w roku 2002 przypadało na grupy wiekowe 20-24 oraz 25-29 lat, podczas gdy w roku 2009 – na grupy 25-29 oraz 30-34 lata. Ta koincydencja oznacza, że zjawisko deficytu kobiet w wieku prokreacyjnym, dotykające w Polsce wschodniej głównie obszary wiejskie, może mieć, zwłaszcza w dłuższej perspektywie czasowej, szczególnie dotkliwe konsekwencje dla obecnej i przyszłej sytuacji demograficznej makroregionu tzn. niskiej stopy urodzeń skutkującej depopulacją i starzeniem się społeczeństwa.

Należy przy tym zaznaczyć, iż bezwzględna skala zjawiska (nawet na obszarach wiejskich) nie jest na tyle duża aby uznać cały makroregion Polski wschodniej jako obszar dotknięty poważnym deficytem kobiet. W skali całego makroregionu zjawisko występowało, ale nie na taką skalę, aby określić go jako obszar deformacji demograficznej (defeminizacji), który w literaturze przedmiotu jest definiowany jako taki, na którym wskaźnik feminizacji w grupie w wieku matrymonialnym nie przekracza 80 (Strzelecki 1995). W Polsce wschodniej tylko 1 powiat charakteryzował się wskaźnikiem feminizacji w grupie wiekowej 20-34 lata na poziomie poniżej 80 (powiat rycki, wartość wskaźnika 79), przy czym oprócz niskiego poziomu feminizacji w 2009 roku powiat ten cechował się także największym spadkiem wartości wskaźnika feminizacji w latach 2002-2009 (-6,85) oraz jednym z największych w makroregionie ujemnym saldem migracji.

Porównując makroregion Polski wschodniej z Polską zachodnią (woj. zachodniopomorskie, lubuskie, wielkopolskie, dolnośląskie) i centralną (woj. pomorskie, kujawsko-pomorskie, łódzkie, mazowieckie, małopolskie, śląskie, opolskie) widać wyraźnie, iż badany makroregion charakteryzował się niższymi w porównaniu z resztą kraju wskaźnikami feminizacji (tab. 4). Dotyczyło to zarówno wskaźnika feminizacji ogółem, jak i w grupie wiekowej 20-34 lata, a w tym drugim przypadku – zarówno miast jak i obszarów wiejskich, dla których wskaźnik ten w 2009 roku osiągnął poziom zaledwie 91. Nieco lepiej sytuacja w Polsce wschodniej wyglądała w zakresie kierunków zmian poziomu feminizacji. Obserwowany wzrost wskaźnika w przypadku całej populacji wynikał jednak w głównej mierze z rosnącej przewagi kobiet w najstarszych kategoriach wiekowych, co potwierdza negatywna dynamika wskaźnika feminizacji występująca w Polsce wschodniej w przypadku grupy wiekowej 20-34 lata. Rysunek 12 ilustruje zmiany wartości wskaźnika feminizacji w wybranych grupach wiekowych. Widać wyraźnie, iż w całym badanym okresie poziom feminizacji w grupie wiekowej 20-34 lata był w przypadku Polski wschodniej znacząco niższy niż w pozostałych makroregionach. Ponadto w Polsce wschodniej występował w badanym okresie znacznie wyraźniejszy trend spadkowy poziomu feminizacji, za który odpowiedzialny był w głównej mierze malejący wskaźnik feminizacji w grupie wiekowej 30-34 lata, a od 2008 roku – także 20-24 lata. Pozytywnie należy natomiast oceniać fakt, iż w przypadku grupy 25-29 lata, cechującej się najwyższymi wskaźnikami płodności, wskaźnik feminizacji w ostatnich latach rósł. Od 2003 roku stosunkowo dynamicznie rósł także wskaźnik feminizacji w grupie wiekowej 20-24 lata, przy czym pozytywny trend w tym przypadku uległ odwróceniu w 2008 roku. Taki obraz zjawiska (w połączeniu z wnioskami analizy dot. procesów migracyjnych) pozwala przypuszczać, iż obserwowany do 2008 roku wzrost wskaźnika feminizacji w tej grupie wiekowej mógł wynikać z występującej w tym okresie emigracji zagranicznej mężczyzn.

W przypadku obszarów wiejskich dynamika wskaźnika dla grupy wiekowej 20-34 lata w Polsce wschodniej jest wprawdzie w badanym okresie dodatnia, jednak wynika to w głównej mierze ze znacznego przyrostu w grupie wiekowej 20-24 lata, a więc tej, w której wskaźniki płodności mają tendencję malejącą. W perspektywie kolejnych dekad kluczowe są zatem kierunki przemian w grupach 25-29 i 30-34 lata (w których wskaźniki płodności rosną). Wskaźniki feminizacji dla tych grup w przypadku obszarów wiejskich Polski wschodniej wykazywały tendencję malejącą, znacznie większą niż w przypadku pozostałych obszarów kraju.

Tabela 4. Współczynniki feminizacji w wybranych grupach

	Polska wschodnia		Polska centralna		Polska zachodnia		Polska	
	2009	*2002-2009*	*2009*	*2002-2009*	*2009*	*2002-2009*	*2009*	*2002-2009*
Wskaźnik feminizacji ogółem	105,4	0,56	107,8	0,67	107,0	0,45	107,1	0,60
Wskaźnik feminizacji ogółem – obszary wiejskie	100,7	0,17	101,4	0,37	100,7	0,13	101,0	0,26
Wskaźnik feminizacji w grupie wiekowej 20-34 lata	94,3	-0,57	98,7	0,30	97,0	-0,01	97,0	0,02
Wskaźnik feminizacji 20-34 lata – miasta	97,7	-1,72	100,4	0,51	98,8	-0,26	99,5	-0,09
Wskaźnik feminizacji w grupie wiekowej 20-34 lata – obszary wiejskie	91,0	0,63	94,1	0,23	93,8	0,74	93,2	0,47
Wskaźnik feminizacji w grupie wiekowej 20-24 lata – obszary wiejskie	94,0	4,88	94,7	1,94	94,5	2,16	94,4	2,78
Wskaźnik feminizacji w grupie wiekowej 25-29 lata – obszary wiejskie	89,6	-1,17	94,2	0,26	93,2	-0,37	92,7	-0,28
Wskaźnik feminizacji w grupie wiekowej 30-34 lata – obszary wiejskie	89,0	-2,25	93,4	-1,69	93,8	0,45	92,3	-1,34

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Rysunek 12. Współczynniki feminizacji w wybranych grupach wieku

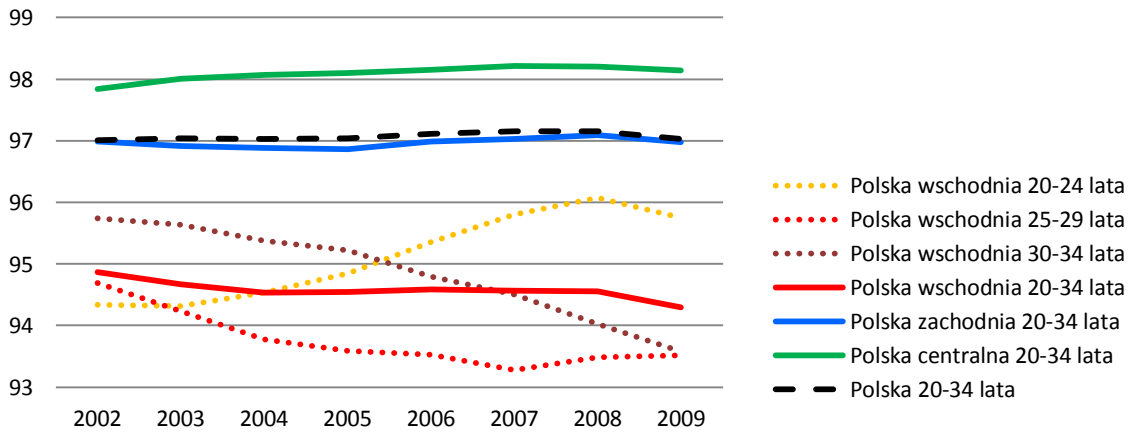

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

MIGRACJE JAKO BEZPOŚREDNIA PRZYCZYNA ZABURZONEJ RÓWNOWAGI PŁCI

Bezpośrednią przyczyną zaburzeń równowagi płci w grupie wiekowej 20-34 lata są migracje, a ściślej – ich selektywny charakter. W przypadku, gdy w tej grupie wiekowej wśród emigrantów przeważają kobiety lub/i wśród imigrantów dominują mężczyźni, dochodzi do sytuacji, w której wskaźniki feminizacji przybierają zaniżone w stosunku do średniej wartości. W Polsce wschodniej w latach 2002-2009 taki selektywny charakter miały zarówno migracje wewnętrzne jak i zagraniczne.

W świetle oficjalnych statystyk Głównego Urzędu Statystycznego bezwzględne rozmiary salda migracji zagranicznych są stosunkowo niewielkie (zwłaszcza w porównaniu z rozmiarami migracji wewnętrznych). W latach 2002-2009 dla całej grupy wiekowej 20-34 lata wyniosło ono -10 710 osób, co może sugerować niewielki wpływ tego zjawiska na poziom feminizacji (analogiczne saldo w przypadku migracji wewnętrznych osiągnęło poziom 78 434 osoby). Jednocześnie jednak skala oficjalnie rejestrowanej emigracji zagranicznej była w badanym okresie co najmniej 10-krotnie mniejsza w porównaniu z szacunkami osiąganymi przy użyciu innych metod badawczych (szerzej na ten temat w części raportu dot. migracji). W rozdziale dotyczącym poziomu feminizacji skupiono się zatem bardziej na strukturze migrantów pod względem płci, niż absolutnych rozmiarach zjawiska. Założono bowiem, iż nawet jeśli bezwzględna skala migracji jest zaniżona, to jednak zafałszowanie to w równym stopniu dotyka zarówno migrujące kobiety jak i mężczyzn. Tym samym procentowy udział kobiet i mężczyzn wśród migrantów – kluczowy dla kształtowania poziomu feminizacji – może stanowić podstawę analiz i dalszego wnioskowania.

W przypadku emigracji zagranicznych w grupie wiekowej 20-34 lata przed 2005 rokiem nieznacznie przeważały kobiety, natomiast od 2005 roku ich udział malał aż do roku 2008, gdy zaczął gwałtownie rosnąć – w 2009 roku udział kobiet wśród emigrantów zagranicznych sięgnął niemal 58% (rys. 13). Wśród imigrantów przybywających z zagranicy natomiast, po wzroście udziału kobiet obserwowanym do 2005 roku (kiedy to osiągnął poziom 55%) w kolejnych latach następował systematyczny spadek udziału kobiet wśród rejestrowanych przez GUS zameldowań z zagranicy (w 2009 roku osiągnął poziom zaledwie 20%). W całym badanym okresie zatem, zarówno wśród imigrantów jak i emigrantów zagranicznych przeważali mężczyźni, przy czym udział kobiet wśród osób wyjeżdżających za granicę (40%) był wyższy niż wśród osób przyjeżdżających z zagranicy (34%). Po uwzględnieniu wzajemnych proporcji strumienia napływu i odpływu zagranicznego okazuje się zatem, że kobiety odpowiadały za 44% ujemnego salda migracji w Polsce wschodniej w grupie wiekowej 20-34 lata. Jednocześnie obserwując zmiany poziomu salda migracji według płci (w grupie 20-34 lata) w przeliczeniu na 10 000 mieszk. widać wyraźnie, iż migracje mężczyzn charakteryzowały się większą zmiennością w czasie. Obserwowane po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej nasilenie emigracji swoją kulminację osiągnęło w 2006 roku, przy czym wskaźnik ten przyjmował znacznie większe ujemne wartości dla mężczyzn niż dla kobiet. W kolejnych latach ujemne saldo migracji zagranicznych malało, przy czym proces ten następował szybciej w grupie mężczyzn niż wśród kobiet w tym samym wieku. Proces ten doprowadził w 2008 roku do sytuacji względnego wyrównania poziomu salda migracji wśród obu płci, ale ponieważ nadal zachowana została tendencja do większej dynamiki zmian w grupie mężczyzn, od roku 2008 względne saldo migracji zagranicznych wśród mężczyzn było wyższe niż wśród kobiet, w tej pierwszej grupie przyjmując ponadto wartości dodatnie (pierwszy raz w całym badanym okresie). O ile zatem zapoczątkowana w 2006 roku tendencja do powrotów z zagranicy mężczyzn miała charakter stosunkowo trwały, o tyle analogiczne zjawisko w grupie kobiet uległo wyhamowaniu w 2007 roku. Taki obraz zjawiska potwierdza opisywaną w literaturze przedmiotu prawidłowość, iż w przypadku migracji zagranicznych większą mobilnością charakteryzują się mężczyźni (Okólski, Fihel 2008), przy czym od 2007 roku tendencja to powoduje pogłębianie w Polsce wschodniej nierównowagi płci w grupie wiekowej 20-34 lata na niekorzyść kobiet. W okresie nasilonych emigracji wyjeżdżało za granicę więcej mężczyzn, jednak gdy rozpoczął się okres powrotów do Polski w większym stopniu zjawisko to dotyczyło mężczyzn niż kobiet. Prawdopodobnie związane jest to z faktem, iż część kobiet, które wyemigrowały za granicę po 2004 roku założyła poza granicami naszego kraju rodziny, co znacząco ograniczyło ich mobilność przestrzenną. Gdy rozpoczęła się fala powrotów w pierwszej kolejności (2006-2007) wracały te kobiety, które nie założyły rodzin za granicą i dla których, podobnie jak dla mężczyzn, powrót do kraju był łatwiejszy. Z tego powodu po 2007 roku fala powrotów kobiet

uległa zdecydowanemu zmniejszeniu, gdyż za granicą pozostały te z emigrantek, które np. w związku z założeniem rodziny za granicą, zdecydowały się pozostać poza granicami naszego kraju.

Rysunek 13. Grupa ludności w wieku 20-34 lata: procentowy udział kobiet w migracjach zagranicznych (słupki, oś lewa) oraz saldo migracji/10 000 mieszk. (określonej płci, 20-34 lata) (linie, oś prawa)

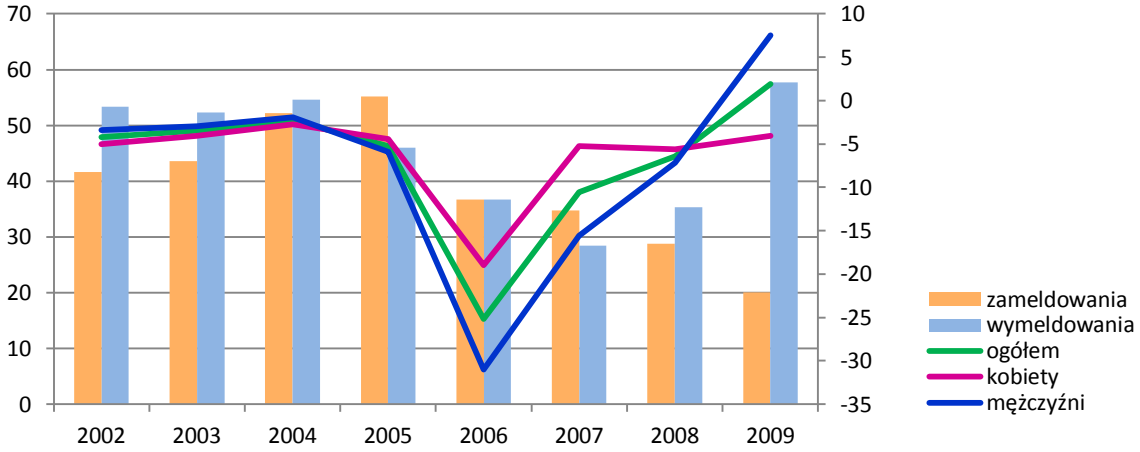

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

W przypadku migracji wewnętrznych na pobyt stały w całym badanym okresie w grupie migrantów w wieku 20-34 lata utrzymywała się przewaga kobiet, która charakteryzowała zarówno napływ jak odpływ migracyjny (rys. 14). W przypadku odpływu udział kobiet był zawsze o kilka dziesiątych punktu procentowego wyższy niż w przypadku napływu. W całym badanym okresie udział kobiet wśród migrantów wykazywał tendencję rosnącą, ze szczególnie dużym przyrostem między 2007 a 2008 rokiem. W tym okresie odnotowano także spadek poziomu ruchliwości migracyjnej (spadek napływu i odpływu oraz zmniejszenie skali ujemnego salda), przy czym rozmiary tego spadku były niemal dwukrotnie większe w grupie mężczyzn (zarówno napływ jak i odpływ zmalał o 28%) niż kobiet (16%). W całym badanym okresie województwa makroregionu Polski wschodniej charakteryzowały się ujemnym saldem migracji wewnętrznych na pobyt stały. Dynamika tego wskaźnika w przeliczeniu na 10 000 mieszk. (w grupie wiekowej 20-34 lata) była podobna wśród obu płci, przy czym w grupie kobiet względne saldo migracji (w stosunku do liczby kobiet 20-34 lata) było około dwukrotnie wyższe niż w grupie mężczyzn. Ponadto w roku 2008 nastąpił wyraźny spadek wartości ujemnego salda migracji (dla obu płci), któremu towarzyszył znaczny wzrost (o ponad 3 punkty procentowe) udziału kobiet wśród migrantów. Jednocześnie w całym badanym okresie (w grupie migrantów w wieku 20-34 lata) udział kobiet wśród imigrantów (57,4%) był nieznacznie niższy niż wśród emigrantów (57,9%). Po uwzględnieniu bezwzględnych rozmiarów obu strumieni okazuje się, że kobiety odpowiadały za 59,6% ujemnego salda migracji wewnętrznych na pobyt stały, jakie w latach 2002-2009 charakteryzowało grupę wiekową 20-34 lata. W przypadku migracji wewnętrznych zatem, choć selektywność migracji ze względu na płeć w grupie 20-34 lata (większa mobilność przestrzenna kobiet) była podobna zarówno w przypadku napływu jak i odpływu migracyjnego, to jednak z uwagi na bezwzględne rozmiary obu strumieni migracyjnych wielkość odpływu młodych kobiet była większa niż ich napływu.

Rysunek 14. Grupa ludności w wieku 20-34 lata: procentowy udział kobiet w migracjach wewnętrznych na pobyt stały (słupki, oś lewa) oraz saldo migracji/10 000 mieszk. (określonej płci, 20-34 lata) (linie, oś prawa).

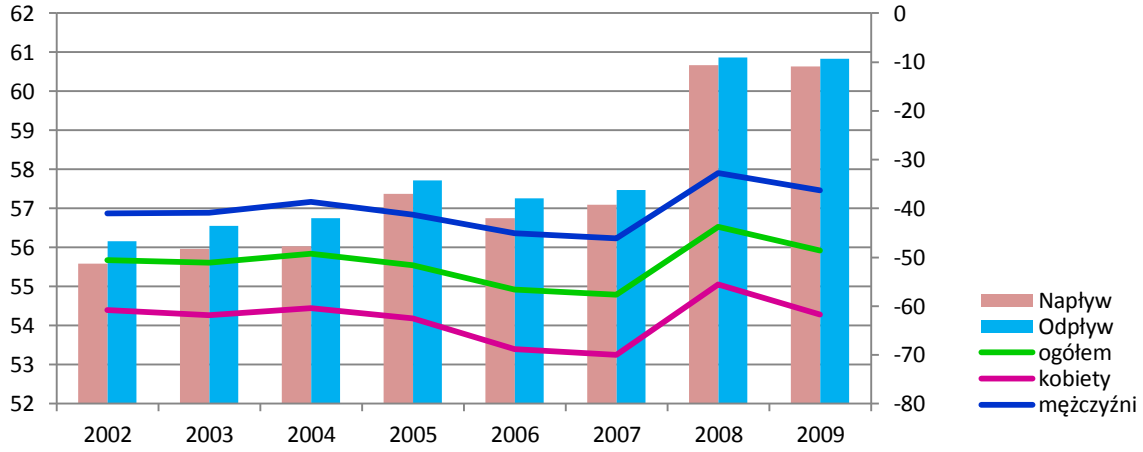

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

ZRÓŻNICOWANIA WEWNĄTRZ MAKROREGIONU POLSKI WSCHODNIEJ

Najniższe wartości wskaźnika feminizacji w grupie wiekowej 20-34 w 2009 roku cechowały w 2009 roku województwo świętokrzyskie (93,31) i lubelskie (93,65), najwyższe natomiast – województwo podkarpackie (95,42), które ponadto charakteryzowało się najwyższym w makroregionie poziomem wskaźnika feminizacji 20-34 lata na obszarach wiejskich (niewiele niższym od wskaźnika feminizacji ogółem) (rys. 15). O ile wskaźnik feminizacji dla poszczególnych województw był w ramach makroregionu Polski wschodniej stosunkowo wyrównany (różnica między skrajnymi województwami na poziomie 2,11), o tyle w przypadku obszarów wiejskich sytuacja była znacznie bardziej zróżnicowana. Różnice między wartością wskaźnika feminizacji w poszczególnych województwach osiągały w tym wypadku poziom 6,22, a więc były prawie trzykrotnie większe niż w przypadku wskaźnika feminizacji ogółem. Ponadto, o ile w dwóch województwach południowych (podkarpackim i świętokrzyskim) wskaźnik feminizacji dla obszarów wiejskich był tylko nieznacznie niższy niż dla całych regionów (różnica na poziomie około 1,6 – ponad dwukrotnie niższa niż w przypadku makroregionu Polski zachodniej, centralnej i całego kraju), o tyle w województwach północnych Polski wschodniej (warmińsko-mazurskie, podlaskie i lubelskie) różnice te były znacznie większe, a poziom feminizacji był najniższy wśród wszystkich polskich województw.

Rysunek 15. Wskaźnik feminizacji w grupie 20-34 lata ogółem i na obszarach wiejskich, 2009 r.

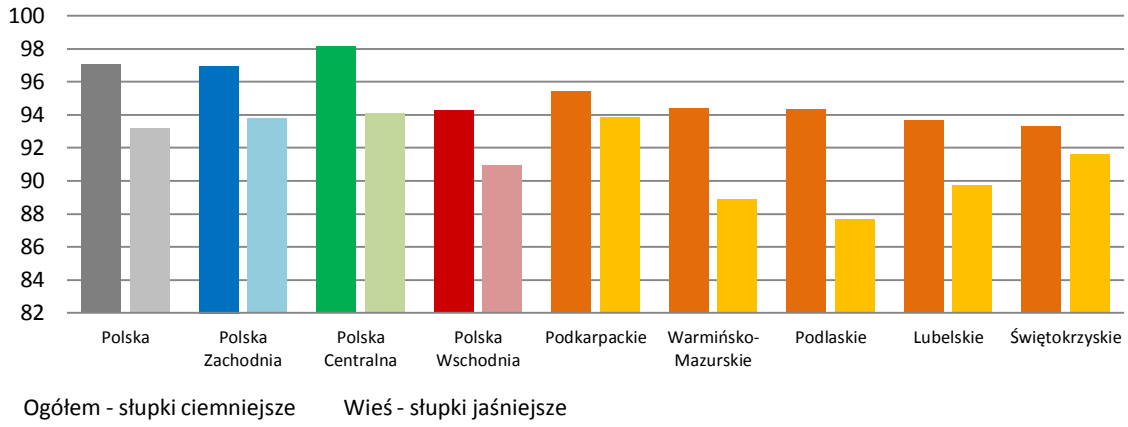

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Jak już wspomniano niski poziom wskaźnika feminizacji w grupie wiekowej 20-34 lata dotyczył w latach 2002-2009 przede wszystkim obszarów wiejskich (wartość wskaźnika na poziomie 91 w 2009 roku na obszarach wiejskich, w porównaniu z 98 w miastach). W największych miastach Polski wschodniej zjawisko deficytu kobiet praktycznie nie występowało, gdyż są to obszary do których migrują młode kobiety w poszukiwaniu pracy. W Lublinie, Białymstoku, Olsztynie, Rzeszowie i Kielcach w 2009 roku w grupie wiekowej 20-34 lata występowała nadwyżka kobiet, osiągając w przypadku trzech pierwszych miast poziom około 110 kobiet/100 mężczyzn. W pozostałych powiatach grodzkich, z wyjątkiem Białej Podlaskiej gdzie wskaźnik feminizacji osiągnął w 2009 roku wartość 92, poziom wskaźnika przekraczał 95. Ponadto w tej grupie powiatów występowała wyraźna zależność między wielkością miasta a poziomem feminizacji w 2009 roku, przy czym im większe miasto tym większa wartość wskaźnika, co wynika z większej atrakcyjności migracyjnej największych aglomeracji. Pod tym względem wyróżniał się Olsztyn (czwarty pod względem wielkości), w którym wskaźnik feminizacji w grupie 20-34 lata przyjmował najwyższe wartości w całej Polsce wschodniej, zarówno w 2002 jak i 2009 roku (odpowiednio 112 i 109), pomimo relatywnie znacznego spadku wartości wskaźnika w badanym okresie. Jednocześnie w grupie powiatów grodzkich największy wzrost poziomu feminizacji w grupie 20-34 lata między 2002 a 2009 rokiem odnotowały trzy największe miasta makroregionu: Lublin, Białystok i Kielce (w przypadku Kielc i Lublina powyżej 1,1).

Rysunek 16. Wskaźnik feminizacji w grupie 20-34 lata

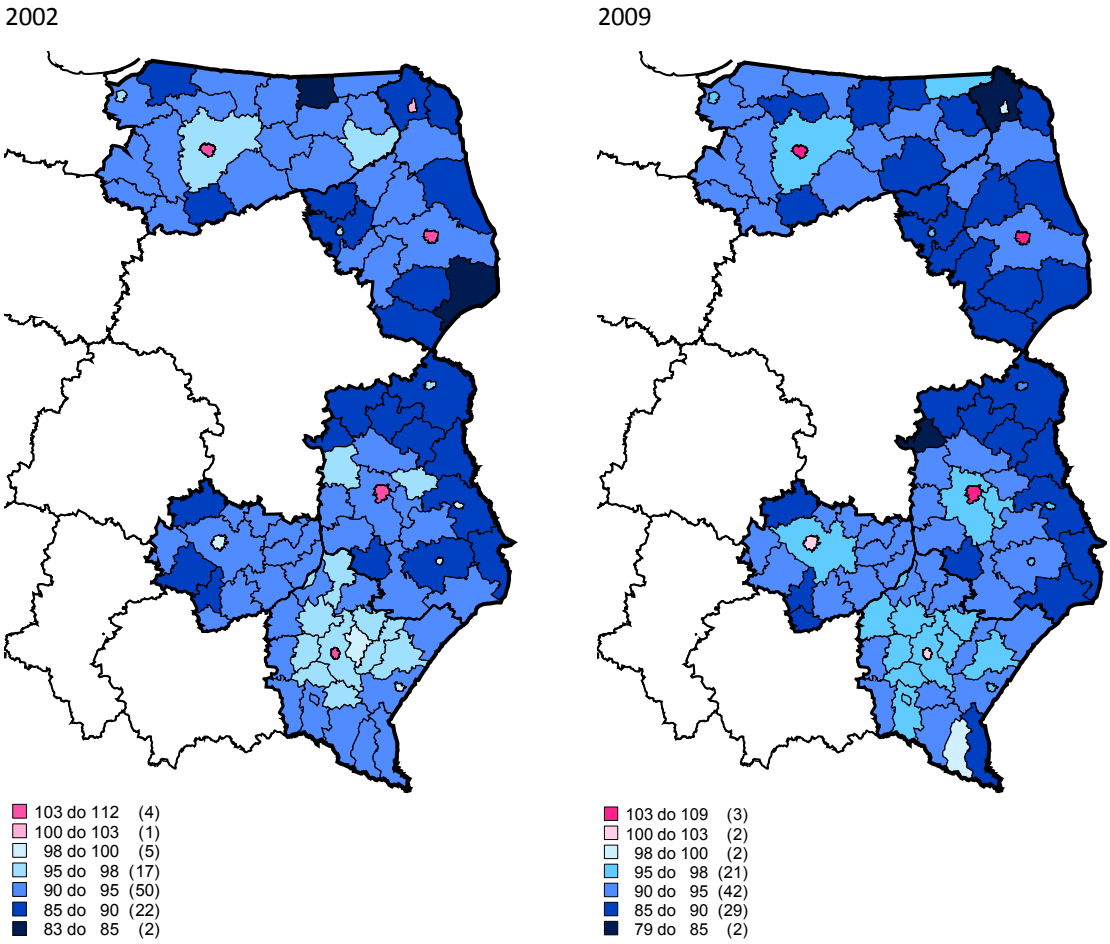

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Analizując wartość wskaźnika feminizacji w grupie wiekowej 20-34 lata na poziomie poszczególnych powiatów uwidacznia się opisana już wcześniej prawidłowość polegająca na tym, iż wskaźnik ten przyjmował najwyższe wartości w miastach na prawach powiatu tzn. w największych ośrodkach miejskich (rys. 16). Stosunkowo wysokie wartości wskaźnika (między 100 a 90) cechowały także powiaty wokół największych aglomeracji. Są to obszary na których występują w ostatnich latach zjawiska suburbanizacji (o zróżnicowanej intensywności), związane z napływem ludności – przeważnie osób młodych, a więc także kobiet w analizowanej grupie wiekowej. Najniższe wartości wskaźnik przyjmował natomiast w powiatach cechujących się niską gęstością zaludnienia, a więc o znacznym udziale obszarów wiejskich: suwalskim (gęstość zaludnienia 27 os/km^2), węgorzewskim (34 os/km^2), hajnowskim (29 os/km^2). Ta prawidłowość znajduje odzwierciedlenie w wysokim współczynniku korelacji pomiędzy wskaźnikiem feminizacji (zarówno ogółem jak i w grupie wiekowe 20-34 lata) i gęstością zaludnienia (tab. 5). Ponadto w obrazie przestrzennym zróżnicowania poziomu feminizacji w grupie wiekowej 20-34 lata widać wyraźnie, iż powiaty ziemskie o najniższej wartości wskaźnika tworzą (zwłaszcza w 2009 roku) stosunkowo zwarte strefy we wschodniej i północnej części województwa lubelskiego oraz w południowej części województwa podlaskiego (z wyjątkiem powiatu otaczającego Białystok).

Także w obrazie przestrzennego zróżnicowania zmian poziomu feminizacji w grupie wiekowej 20-34 lata w okresie 2002-2009 uwidacznia się wspomniany wcześniej podział na północną i południową część makroregionu Polski wschodniej (rys. 17). Powiaty województw północnych w stosunkowo większym stopniu doświadczały w badanym okresie spadku wartości wskaźnika feminizacji w grupie wiekowej 20-34 lata, choć w ich granicach znalazły się także jednostki, które w latach 2002-2009 odnotowywały znaczący wzrostu poziomu tego wskaźnika (gołdapski, braniewski, węgorzewski). Są to powiaty o stosunkowo niskiej gęstości zaludnienia, odnotowujące ponadto w latach 2002-2009 znaczny odpływ migracyjny.

Rysunek 17. Zmiana wartości wskaźnika feminizacji w grupie wiekowej 20-34 lata w latach 2002-2009

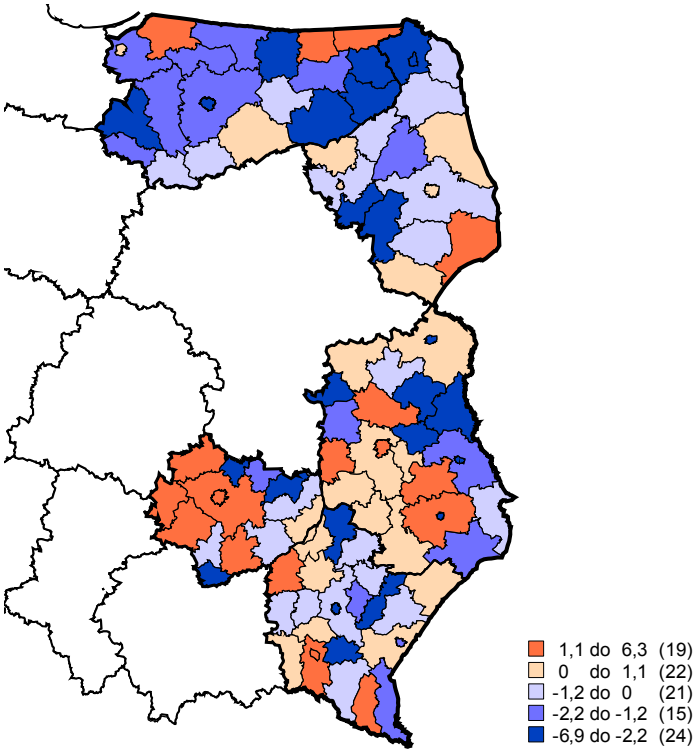

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

POTENCJALNE PRZYCZYNY I SKUTKI ZABURZENIA RÓWNOWAGI PŁCI

Główną przyczyną nierównowagi płci są migracje kobiet, które w polskich warunkach mają przeważnie podłoże ekonomiczne i wiążą się z trudnościami w znalezieniu pracy w dotychczasowym miejscu zamieszkania. Jednocześnie bezpośrednimi konsekwencjami deficytu kobiet w wieku prokreacyjnym mogą być obniżone stopy zawierania małżeństw i stopy urodzeń, skutkujące w dłuższej perspektywie czasowej procesami starzenia się ludności i wzrostem obciążenia demograficznego oraz nasilaniem zjawisk depopulacyjnych. W celu określenia relacji między zaburzeniami w równowadze płci oraz prawdopodobnymi przyczynami i konsekwencjami tego zjawiska wykorzystano metody ilościowe (analizy korelacji), w których podstawowym wykorzystywanym wskaźnikiem były współczynniki feminizacji (ogółem i w grupie wiekowej 20-34 lata). Do analizy ilościowej zostały włączone wskaźniki charakteryzujące potencjalne przyczyny zjawiska (stopa bezrobocia kobiet, udział rolnictwa i usług w strukturze zatrudnienia) oraz jego prawdopodobne bezpośrednie skutki (stopa urodzeń, stopa małżeństw) (tab.5).

Tabela 5. Potencjalne przyczyny i skutki zaburzenia równowagi płci – współczynniki korelacji Pearsona (Polska wschodnia, poziom NTS 4, N=101)

	Wskaźnik feminizacji ogółem		**Wskaźnik feminizacji 20-34 lata**	
	2002	*2009*	*2002*	*2009*
Małżeństwa/1000 mieszk. 2002	-0,362	-0,361	-0,428	-0,412
Małżeństwa/1000 mieszk. 2009				-0,309
Urodzenia żywe/1000 mieszk. 2002	-0,611	-0,629		
Stopa bezrobocia kobiet 2002	-0,324	-0,306		
Udział zatrudnionych w sektorze rolniczym 2003	-0,711	-0,721	-0,686	-0,589
Udział zatrudnionych w sektorze rolniczym 2008	-0,699	-0,708	-0,690	-0,593
Udział zatrudnionych w sektorze usługowym 2003	0,723	0,737	0,659	0,590
Udział zatrudnionych w sektorze usługowym 2008	0,736	0,751	0,661	0,595
Odsetek ludności wiejskiej 2002	-0,753	-0,783	-0,577	-0,462
Odsetek ludności wiejskiej 2009	-0,754	-0,784	-0,573	-0,461
Gęstość zaludnienia 2002	0,791	0,796	0,692	0,635
Gęstość zaludnienia 2009	0,800	0,807	0,696	0,641
Urodzenia żywe/1000 kobiet w wieku 20-34 lata 2009 (Płodność*)	-0,534	-5,48	-0,518	-0,562

Kolor niebieski – korelacje stosunkowo słabe, kolor fioletowy – korelacje silniejsze, kolor czerwony – korelacje stosunkowo silne; barwy ciemniejsze – współczynniki korelacji między wskaźnikami dla tego samego (lub porównywalnego) roku.

*Płodność kobiet dla grup wieku stanowi iloraz liczby urodzeń żywych z kobiet w danej grupie wieku i liczby kobiet w tej samej grupie wieku.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Wyniki analizy korelacji wskazują, iż stosunkowo silne związki występują między wskaźnikiem feminizacji ogółem (zarówno w 2002 jak i 2009 roku) oraz wskaźnikami dotyczącymi struktury gospodarki tzn. udziału zatrudnienia w sektorze rolnym i usługowym danego obszaru. Widać wyraźnie, iż wysoki udział zatrudnienia w sektorze rolnym wiąże się z niskimi wskaźnikami feminizacji ogółem tzn. niedoborami kobiet (współczynnik korelacji na poziomie -0,71), zaś w przypadku zatrudnienia w sektorze usługowym relacja ta ma charakter odwrotny tzn. w powiatach o wyższym poziomie zatrudnienia w usługach wskaźnik feminizacji przyjmuje wyższe wartości (współczynnik korelacji ponad 0,7). Korelacja ta występowała także w przypadku badania zbioru powiatów z wyłączeniem powiatów grodzkich, obejmujących największe miasta makroregionu Polski wschodniej, choć w tym wypadku wartość współczynnika korelacji Pearsona była niższa (około 0,40-0,47). W obu przypadkach (zarówno przy badaniu wszystkich powiatów jak i z wyłączeniem powiatów grodzkich) zależność ta była silniejsza w roku 2009 niż 2002 co wskazuje na narastanie intensywności związku między strukturą rynku pracy a poziomem feminizacji. Opisane wyżej zależności występowały także w przypadku wskaźnika feminizacji dla grupy wiekowej 20-34 lata (współczynnik korelacji na poziomie około 0,6). Obserwowana zależność statystyczna wynika z faktu, iż kobiety mają większe niż mężczyźni trudności ze znalezieniem pracy w rolnictwie i w sytuacji, gdy dotyka je problem bezrobocia a w rynku pracy danego obszaru znaczną rolę odgrywa sektor rolny, emigrują w poszukiwaniu pracy do miast, gdzie łatwiej znaleźć im pracę w sektorze usługowym. Potwierdza to zaobserwowana istotna statystycznie (choć stosunkowo słaba) i odwrotnie proporcjonalna zależność miedzy wysokością wskaźnika feminizacji i stopą bezrobocia kobiet w 2002 roku (na poziomie około -0,3). Niska siła obserwowanego związku może wynikać z faktu, iż emigrujące w poszukiwaniu pracy bezrobotne kobiety przyczyniają się nie tylko do obniżenia poziomu feminizacji danego obszaru, ale także stopy bezrobocia.

Analiza ilościowa wykazała także, że niskie wskaźniki feminizacji ogółem wiążą się z niskimi wartościami stopy małżeństw (współczynnik korelacji dla 2002 roku na poziomie -0,36) oraz urodzeń (urodzenia żywe/1000 mieszkańców) (wartość współczynnika korelacji dla 2002 r. -0,61). W przypadku grupy w wieku 20-34 lata korelacja między wskaźnikiem feminizacji a stopą małżeństw jest nieco silniejsza niż dla wskaźnika feminizacji ogółem (-0,43 w 2002 i -0,31 w 2009 roku), natomiast korelacja między wskaźnikami feminizacji 20-34 lata i stopą urodzeń nie przekracza poziomu 0,3 co oznacza, iż istotna statystycznie relacja współwystępowania w tym wypadku praktycznie nie występuje. Może to wskazywać, iż rozmiary deficytu kobiet w wieku 20-34 lata w powiatach Polski wschodniej nie są jeszcze na tyle duże, aby już teraz rodzić bezpośrednie skutki demograficzne. Ponadto obserwowana sytuacja może być związana także z faktem, iż do miast z obszarów wiejskich migrują w większym stopniu te kobiety, które później rodzą mniej dzieci lub też nie posiadają ich wcale (wyższe wykształcenie i związana z tym kariera zawodowa sprzyjają ograniczaniu liczby posiadanych dzieci). Potwierdzają to wyższe wskaźniki płodności dla grup wiekowych 20-24 oraz 25-29 lat na wsi niż w miastach oraz dodatnie korelacje miedzy poziomem płodności w grupie wiekowej 20-34 lata (w 2009 r.) a odsetkiem ludności wiejskiej (0,44), a także ujemne zależności wskaźnika płodności i gęstości zaludnienia (-0,49). Stosunkowo silna (-0,56) jest także zależność między poziomem płodności i wskaźnikiem feminizacji w grupie wiekowej 20-34 lata. Wskazuje ona na to, iż w powiatach o niższym poziomie feminizacji notowane są wyższe wskaźniki płodności, a zatem na tych obszarach negatywny wpływ deficytu kobiet w wieku prokreacyjnym na poziom stopy urodzeń może być zmniejszany przez podwyższoną płodność. Nie bez wpływu na taki obraz sytuacji jest także fakt, iż niskie stopy urodzeń wynikają nie tylko z niższej liczby kobiet niż mężczyzn w grupie wiekowej 20-34 lata, ale także z udziału, jaki w populacji kobiet ma ta grupa wiekowa. W przypadku Polski wschodniej odsetki te na obszarach wiejskich są dwukrotnie niższe niż w miastach. Z drugiej strony udział kobiet w wieku 20-34 w populacji wykazuje ujemną korelację (-0,36 dla 2002 r. i -0,30 dla 2009 r.) z poziomem płodności w tej grupie wiekowej. Potwierdza to zatem wyrażone wcześniej przypuszczenie, iż obszary z których emigrują kobiety w wieku 20-34 lata charakteryzują się jednocześnie względnie wyższą płodnością, co może niwelować negatywny wpływ niedoboru kobiet na poziom stopy urodzeń.

Wyniki analizy ilościowej wskazują również na występowanie statystycznie istotnej korelacji między wskaźnikiem feminizacji (ogółem i dla grupy 20-34 lata) i udziałem ludności wiejskiej w populacji (zarówno w 2002 jak i 2009), przy czym im wyższy ten odsetek tym niższy wskaźnik feminizacji (współczyn-

nik korelacji Pearsona na poziomie -0,75 w 2002 i -0,78 w 2009 dla całej populacji, oraz -0,58 i -0,46 dla grupy 20-34 lata). Oznacza to, że niedobór kobiet dotyka w większym stopniu obszary wiejskie niż miasta oraz że taka sytuacja występuje nie tylko w całej populacji, ale także w grupie kobiet w wieku prokreacyjnym. Jeszcze silniejsza zależność występuje między wskaźnikami feminizacji i współczynnikami gęstości zaludnienia co potwierdza fakt, iż niskie wskaźniki feminizacji dla grupy w wieku 20-34 lata występują głównie na wiejskich i słabo zaludnionych obszarach.

Jednocześnie opisane zjawiska są korzystne dla aglomeracji do których migrują młode kobiety. Ośrodki te nie tylko zyskują nowych mieszkańców w wieku produkcyjnym, ale także prokreacyjnym, co może ograniczać negatywne skutki obniżonej płodności w miastach. Potwierdza to dodatnia korelacja między wskaźnikami feminizacji w 2002 i 2009 roku a zmianą wartości współczynnika przyrostu naturalnego w latach 2002-2009 (0,45) oraz stopy urodzeń w latach 2002-2009 (0,50).

3.5. MIGRACJE

3.5.1. MIGRACJE STAŁE

Przepływy ludności w formie migracji stałych mają istotny wpływ na procesy rozwoju społeczno-gospodarczego zachodzące zarówno w skali lokalnej, jak i regionalnej. Napływ nowych mieszkańców może stanowić impuls rozwojowy związany z efektami aglomeracji przejawiającymi się m.in. wielkością rynku zbytu, zróżnicowaniem rynku pracy, a także rozszerzeniem oferty usługowej. Ponadto z migracjami stałymi wiążą się też bardzo często przepływy kapitałowe związane z zakupem domów i mieszkań. Z kolei ubytek liczby stałych mieszkańców może w analogiczny sposób negatywnie oddziaływać na gospodarkę regionalną prowadząc m.in. do utraty zasobów kapitału ludzkiego oraz do kurczenia się rynku zbytu, co może stanowić barierę rozwoju niektórych rodzajów usług. Z drugiej strony odpływ ludności może być częściowo kompensowany transferami dochodów emigrantów do ich rodzin, które pozostały w starym miejscu zamieszkania. Ponadto w długim okresie korzystne może okazać się zjawisko powrotów emigrantów, którzy wykorzystując zdobyte doświadczenie i kapitał mogą rozpocząć prowadzenie działalności gospodarczej, w tym wykorzystując nieznane wcześniej w danym regionie nisze rynkowe. Inną grupą powracających emigrantów mogą być z kolei osoby w wieku emerytalnym, które mogę inwestować na rynku nieruchomości (kupując mieszkania i domy, a także budując tzw. drugie domy w rodzinnym regionie).

Pełna ocena wpływu migracji stałych na rozwój społeczno-gospodarczy danego regionu nie jest możliwa bez ustalenia charakterystyki migrantów, a także ustalenia kierunków oraz przyczyn przepływów migracyjnych. Niestety statystyka publiczna jest w tym zakresie stosunkowo uboga i niedokładna (co wynika częściowo z natury migracji, które bardzo często zachodzą bez spełnienia obowiązku meldunkowego) i obejmuje:

- dane z narodowego spisu powszechnego ludności i mieszkań w 2002 r. (NSPLiM) na poziomie gmin;
- dane o migracjach krajowych z bazy Demografia oraz Banku Danych Regionalnych dostępnych na stronach Głównego Urzędu Statystycznego.

Badania empiryczne migracji stałych przeprowadzono dla wybranych wymiarów uzależnionych od dostępności i porównywalności danych statystycznych. Po pierwsze analizy przedstawiają osobno migracje w ujęciu krajowym (wewnętrznym) i zagranicznym, co wynika z nieporównywalności danych między tymi dwoma rodzajami migracji (gorsza jakość danych o migracjach zagranicznych). Po drugie w przypadku migracji wewnętrznych konieczne stało się rozróżnienie między migracjami międzywojewódzkimi a wewnątrzwojewódzkimi. Po trzecie w zależności od analizowanego aspektu stosowano różne zakresy czasowe tj. albo lata 2002-2009, albo wybrany rok – dla struktury wykształcenia emigrantów 2005 r., a dla struktury wiekowej 2008 r.

MIGRACJE KRAJOWE (WEWNĘTRZNE)

W latach 2002-2009 w pięciu województwach Polski wschodniej nastąpił ubytek migracyjny ludności, który wyniósł wg oficjalnych danych GUS ponad 100 tys. osób. Oznacza to, że przeciętnie około 12 tys. osób w skali roku opuszczało makroregion wschodni przenosząc się do województw położonych w centralnej lub zachodniej części kraju. Łączny ubytek ludności wyniósł około 1,28% liczby mieszkańców makroregionu w 2002 r. Należy zauważyć, że w badanym okresie ruchliwość migracyjna (obrót migracyjny w stosunku do liczby ludności) w Polsce wschodniej wynosiła przeciętnie 2,26% rocznie. Jest to poziom wyraźnie niższy w porównaniu do zachodnich województw Polski (przeciętnie o 0,3 pkt. % w okresie 2004-2009). Ponadto w latach 2008-2009 nastąpił spadek tej ruchliwości do poziomu 2,0% w Polsce wschodniej, ale jeszcze większy spadek odnotowano w Polsce centralnej: z 2,57% w 2007 r. do 2,05% w 2008 r. Jednocześnie efektywność migracyjna (saldo migracyjne w stosunku do obrotu migracyjnego) była największa w Polsce wschodniej i wynosiła w badanym okresie między -6,5% a -7,9%, co wskazywało na dość wyraźną przewagę odpływ mieszkańców z tego regionu nad napływem.

Szczegółowa analiza dynamiki salda migracji pozwala zauważyć, że skala ubytku przynajmniej w pewnej części zależała od koniunktury gospodarczej (rys. 18**)**. Świadczyć może o tym spadek ubytku ludności (zmniejszenie ujemnego salda o 3,4 tys. osób do poziomu około 12 tys.) odnotowany w latach 2008 i 2009 wraz z osłabieniem tempa wzrostu gospodarczego. Tymczasem w okresie najlepszej koniunktury gospodarczej, która przypadła na lata 2006-2007, ujemne saldo migracji w Polsce wschodniej wynosiło około 15 tys. osób.

Rysunek 18. Dynamika salda migracji wewnętrznych w makroregionach Polski w latach 2002-2009

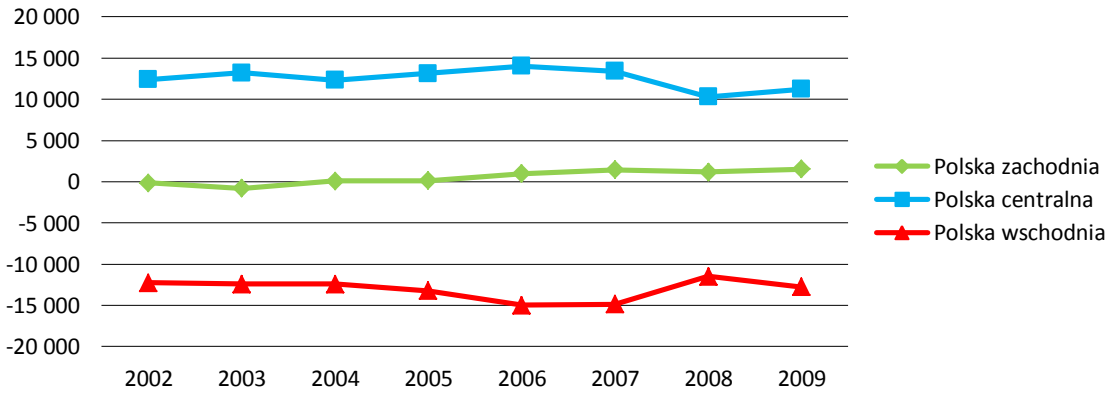

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Właściwa interpretacja zjawisk migracyjnych nie jest możliwa bez ustalenia charakterystyki migrantów, w tym zwłaszcza ich płci, wieku oraz wykształcenia. Dwa pierwsze elementy zostały w dużej mierze opisane w poprzednich częściach raportu, w związku z tym w tej części skupiono się przede wszystkim na strukturze wykształcenia emigrantów, która ma szczególnie istotne znaczenia przy ocenie gospodarczych konsekwencji procesów migracyjnych. Strukturę wykształcenia migrantów przedstawiono na przykładzie roku 2005 (ostatniego, dla którego dostępne były dane) w szczególności analizując sytuację osób z wykształceniem wyższym (tab. 6).

W 2005 r. dyplomem wyższej uczelni legitymowało się około 22% emigrantów z Polski wschodniej i tylko około 18% imigrantów (co było wynikiem odpowiednio o około 4 lub 2 pkt procentowe niższym w porównaniu do województw Polski centralnej). W rezultacie w 2005 wśród osób z wykształceniem wyższym ujemne saldo migracji wyniosło około 6,5 tys. osób, podczas gdy całkowite saldo migracji wynosiło -13,2 tys. osób. Jednocześnie należy zauważyć, że w przypadku tej grupy efektywność migracyjna, czyli saldo porównane z obrotem migracyjnym, było najwyższe i wynosiło -18,1%, podczas gdy w przypadku wykształcenia średniego było to -6,2%, a niepełnego podstawowego tylko -5,4%.

Tabela 6. Migracje osób z wyższym wykształceniem na tle zasobów kapitału ludzkiego w 2005 r.

	Polska wschodnia		**Polska centralna**		**Polska zachodnia**	
	osoby	*% migrantów /ludności*	*osoby*	*% migrantów /ludności*	*osoby*	*% migrantów /ludności*
Napływ osób z wykształceniem wyższym	14 802	17,7	50 703	21,8	21 429	20,2
Odpływ osób z wykształceniem wyższym	21 366	22,1	44 563	20,3	21 005	19,8
Saldo migracji (/efektywność migracji)	-6 564	-18,1	6 140	6,4	424	1,0
Liczba osób z wykształceniem wyższym w 2002 r. (/ludność ogółem)	612 201	8,9	1 826 002	10,5	716 366	9,5
Liczba absolwentów wyższych uczelni w 2005 r. (/ludność z wykształceniem wyższym)	79 479	13,0	174 429	9,6	91 596	12,8

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Zestawiając skalę utraty kapitału ludzkiego z jego zasobami określonymi na podstawie danych spisowych z 2002 r., a także z liczbą absolwentów regionalnych uczelni wyższych (2005 r.) można zauważyć, że skala odpływu odpowiadała około 1,1% ludności z wykształceniem wyższym i 8,3% absolwentów wyższych uczelni (tab. 6). Strata ta, mimo iż w wymiarze ilościowym nie jest bardzo duża, ma jednak istotne konsekwencje dla pozycji województw Polski wschodniej. Skorygowany ujemnym saldem migracji przyrost liczby osób z wyższym wykształceniem (absolwenci w 2005 r. do liczby osób z wyższym wykształceniem w 2002 r.) wyniósł bowiem 11,9% i tylko nieznacznie przewyższał analogiczny wskaźnik dla województw Polski centralnej (10,0%), ale przy jednoczesnym znacznie niższym odsetku osób z wyższym wykształceniem w Polsce wschodniej (odpowiednio 8,9% do 10,5%).

Tabela 7. Struktura wykształcenia emigrantów i imigrantów przekraczających granicę makroregionu Polski wschodniej w 2005 r. [%]

	Wyższe	**Policealne**	**Średnie**	**Zasadnicze zawodowe**	**Gimnazjalne**	**Podstawowe**	**Niepełne podstawowe**	**Nie ustalone**
Odpływ	43,6	27,3	24,7	16,9	16,9	17,3	21,0	30,4
Napływ	18,6	15,8	14,7	14,0	11,8	14,7	12,1	21,3

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Efektywność migracyjna osób z wyższym wykształceniem szczególnie silnie rośnie po wyłączeniu z analiz migracji wewnętrznych zachodzących w obrębie Polski wschodniej i wynosił -54,4% (rys. 19). Wynika to z faktu, że osoby z wyższym wykształceniem stanowiły około 35,9% wszystkich emigrantów opuszczających makroregion, podczas gdy tylko 21,7% osób napływających do Polski wschodniej z innych regionów miało wykształcenie wyższe. Ponadto prawie co druga osoba z wyższym wykształceniem (43,6%), która podjęła decyzję o zmianie miejsca zamieszkania wybrała województwo położone poza makroregionem (tab. 7).

Rysunek 19. Migracje według wykształcenia w Polsce wschodniej w 2005 r.

a) wewnętrzne ogółem

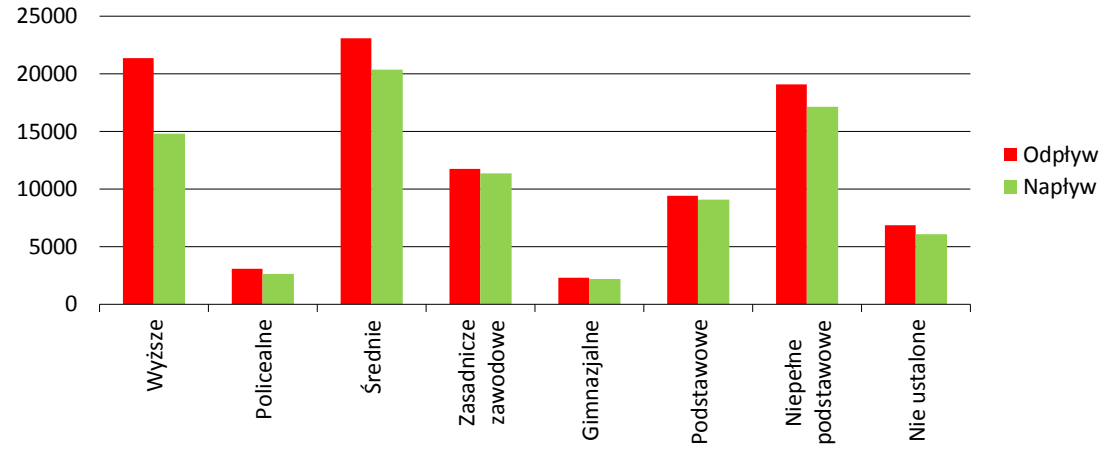

b) wewnętrzne wykraczające poza makroregion Polski wschodniej

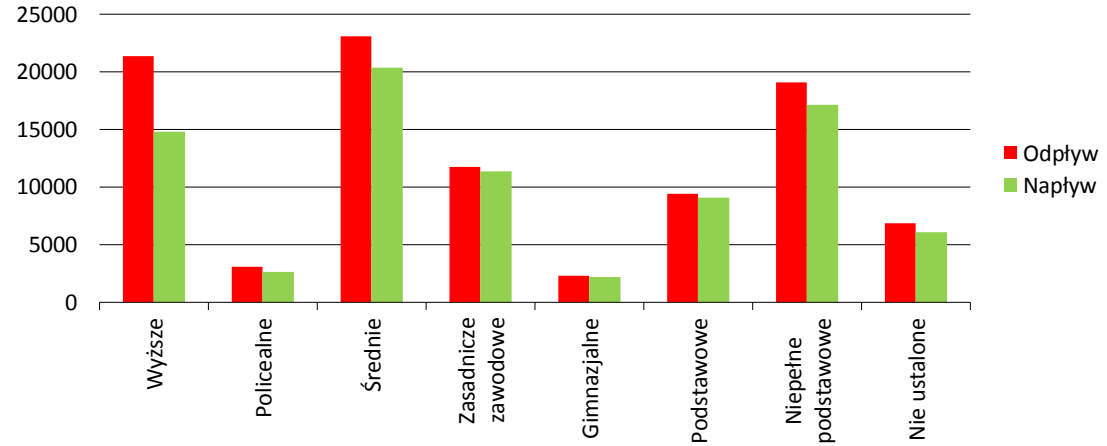

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Analiza struktury wiekowej migrantów w ujęciu międzywojewódzkim w 2008 r. (rys. 20) pozwala zauważyć, że największa ruchliwość migracyjna dotyczyła osób w wieku 25-34, wśród których duży udział mieli absolwenci studiów wyższych. W Polsce wschodniej w przypadku tej grupy obserwowano bardzo wysokie ujemne saldo migracji wynoszące 7 tys. osób w porównaniu do całkowitego salda wynoszącego około -11,5 tys. osób. Ujemne, choć mniejsze, salda migracji (po około 1,8 tys.) dotyczą również osób w wieku przedprodukcyjnym (co może wskazywać na emigrację rodzin z niepełnoletnimi dziećmi), a także osób w wieku 18-24 (w tym studentów). W grupach wiekowych powyżej 34 lat przepływy migracyjne były natomiast stosunkowo zbilansowane. Tym niemniej można zauważyć dodatni przepływ osób w wieku 35-44 skierowany do Polski wschodniej, co może być związane między innymi z napływem specjalistów z innych regionów Polski.

Wśród migrantów z oraz do Polski wschodniej przeważały kobiety, które miały nieznacznie większy udział wśród emigrantów (56,1%) niż imigrantów (53,6%). Ta niewielka różnica przy uwzględnieniu różnic między wielkością napływu i odpływu migracyjnego powoduje jednak, że kobiety odpowiadały za 60% ujemnego salda migracyjnego makroregionu (więcej o charakterystyce i konsekwencjach tego zjawiska w rozdziale poświęconym strukturze płci).

Rysunek 20. Przepływy migracyjne międzywojewódzkie według grup wiekowych w 2008 r (In – napływ, Out – odpływ)

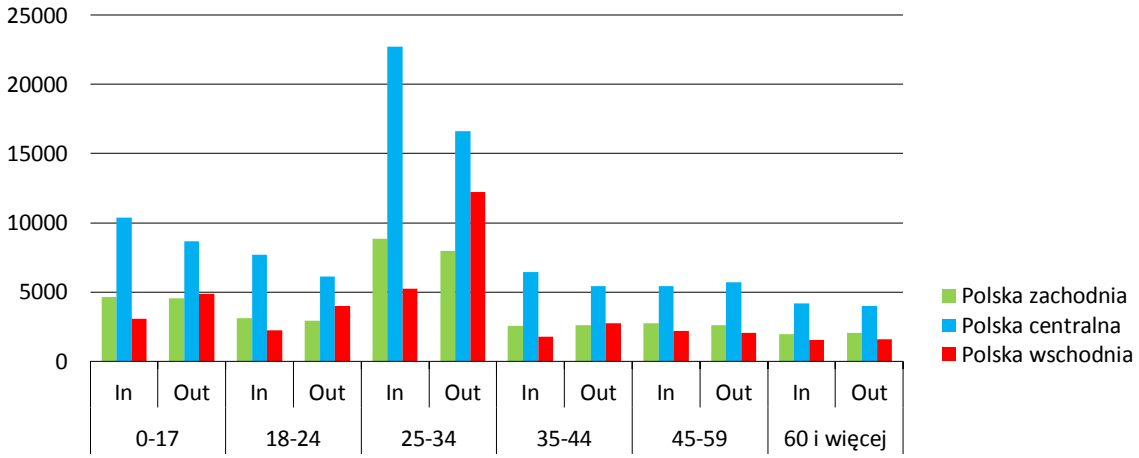

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Z uwagi na bardzo duży udział w odpływie migracyjnym osób z wykształceniem wyższym przy badaniu kierunków migracji zawężono analizy wyłącznie do tej grupy osób. W świetle badań największym beneficjentem przepływów migracyjnych z Polską wschodnią było woj. mazowieckie (Warszawa), a także woj. małopolskie (Kraków) i pomorskie (Trójmiasto). Skala przepływów z pozostałymi regionami była znacznie mniejsza, a ponadto migracje te były stosunkowo zbilansowane. W tej grupie regionów relatywnie największe znaczenia miało woj. wielkopolskie (Poznań), a także, w mniejszym stopniu, woj. śląskie, dolnośląskie i łódzkie (rys. 21).

Rysunek 21. Skala i saldo migracji osób z wykształceniem wyższym z Polską wschodnią w 2005 r.

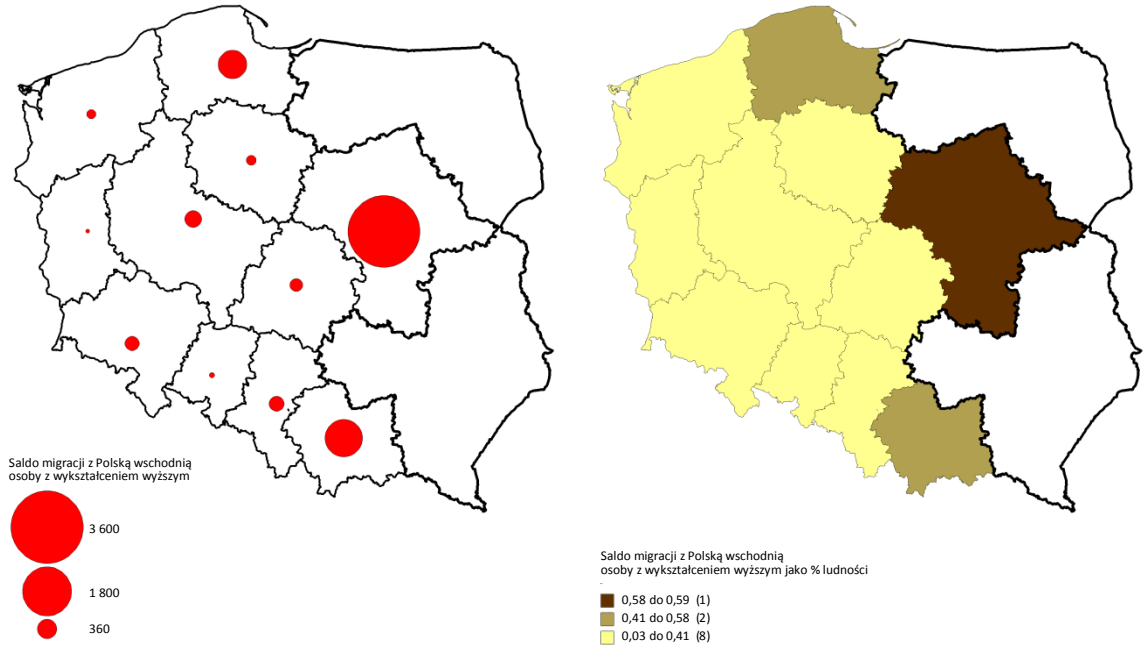

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Kierunki emigracji w Polsce wschodniej były dość zróżnicowane w zależności od rozpatrywanego województwa. Tym niemniej dominował odpływ do sąsiednich województw, w których położone były najważniejsze krajowe ośrodki metropolitalne: Warszawa, Kraków i Trójmiasto (rys. 22). W przypadku województw lubelskiego i podlaskiego odpływ migracyjny był skierowany przede wszystkim do woj. mazowieckiego (Warszawy). W przypadku pozostałych województw widać było konkurowanie różnych ośrodków: Warszawy i Trójmiasta (choć przy pewnym znaczeniu województwa kujawsko-pomorskiego i wielkopolskiego) w przypadku woj. warmińsko-mazurskiego oraz Warszawy i Krakowa w przypadku woj. świętokrzyskiego i podkarpackiego.

Znaczenie, jakie miały przepływy migracyjne między gminami Polski wschodniej a głównymi ośrodkami metropolitalnymi kraju, można przedstawić na przykładzie Warszawy i Trójmiasta dla okresu międzyspisowego 1988-2002 (rys. 23). W przypadku Warszawy oddziaływanie wyrażone ujemnym saldem migracji było bardzo widoczne we wszystkich sąsiadujących województwach nie wyłączając ich ośrodków stołecznych. Odpływ migracyjny do Warszawy wynosił od -0,5% ludności w przypadku Białegostoku i Olsztyna do -0,75% ludności w przypadku Lublina i Kielc, przy bardzo wysokiej efektywności migracji: od -51% w Olsztynie do -72% w przypadku Kielc. Zasięg oddziaływania stolicy w przypadku ludności z wykształceniem wyższym był podobny, ale bardziej wybiórczy (z niektórych gmin nie odnotowano znaczącego odpływu, co wynikało przede wszystkim z bardzo małej liczby osób z wykształceniem wyższym w niektórych gminach wiejskich). Natomiast w przypadku ośrodków wojewódzkich udział ludności z wykształceniem wyższym w całkowitym odpływie do Warszawy stanowił od około 50% w przypadku Olsztyna do 60% w przypadku Lublina. Z kolei oddziaływanie Trójmiasta było słabsze i dotyczyło przede wszystkim zasysania ludności z wyższym wykształceniem głównie z gmin północno-zachodniej części woj. warmińsko-mazurskiego.

Rysunek 22. Salda migracji województw Polski wschodniej w 2005 r.

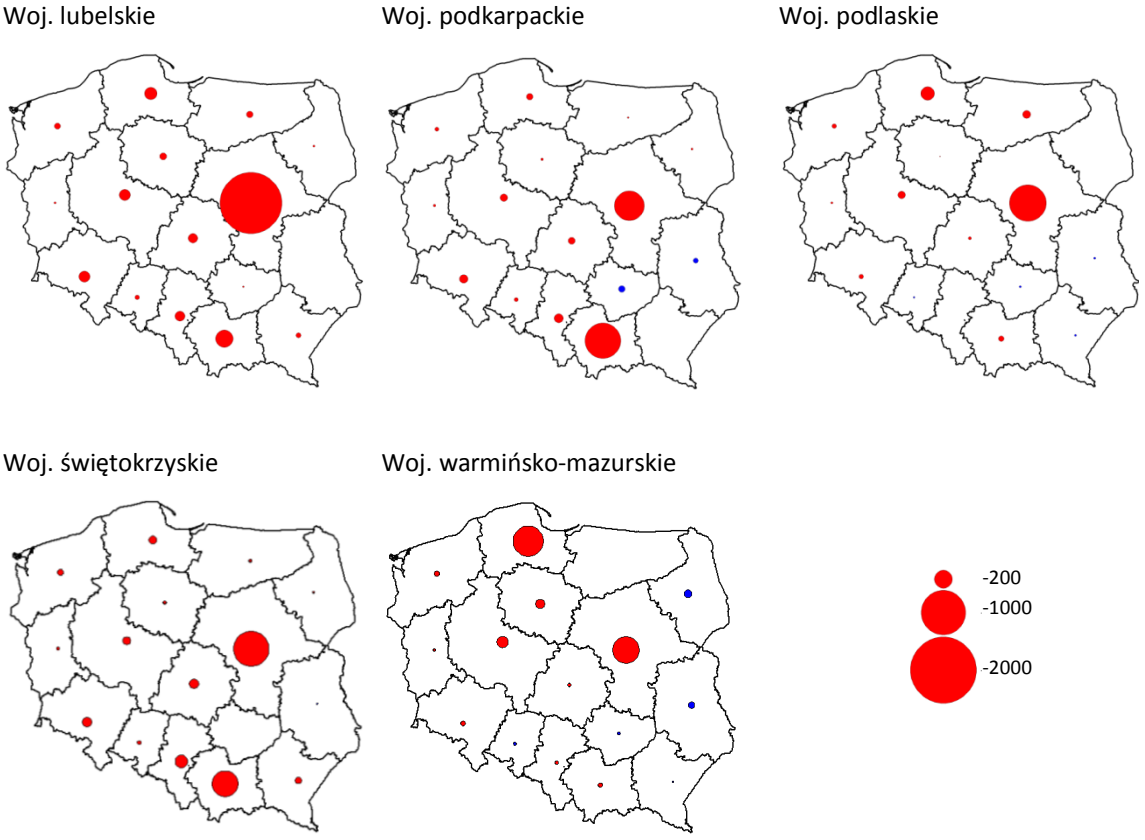

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Rysunek 23. Bilans migracji z Warszawą i Trójmiastem w latach 1988-2002 jako % mieszkańców gminy

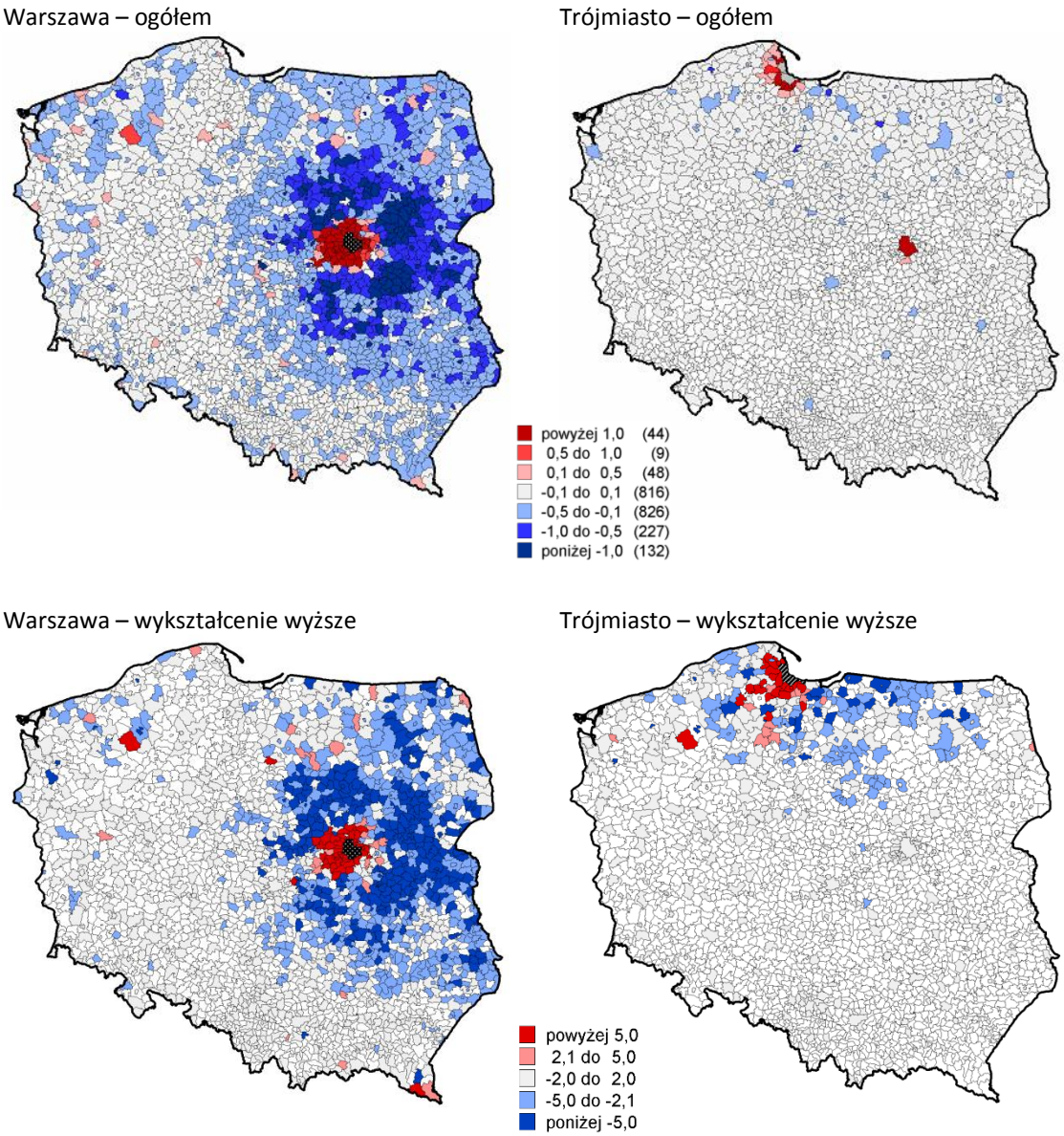

Źródło: Gorzelak, Smętkowski (2005).

Brak aktualnych danych statystycznych dotyczących przyczyn migracji można do pewnego stopnia zastąpić informacjami na ten temat odnoszącymi się do migracji do Warszawy na podstawie danych ze spisu powszechnego przeprowadzonego w 2002 r. Ta aproksymacja wydaje się o tyle uzasadniona, że w napływie do stolicy Polski, poza województwem mazowieckim, największy udział miały właśnie województwa położone w Polsce wschodniej.

Podstawowym czynnikiem przyciągającym emigrantów do Warszawy były, poza sprawami rodzinnymi, praca (36%) oraz nauka – przede wszystkim w szkołach wyższych (26%) (rys. 24). W szczególności wiązało się to zoferowanymi przez stołeczny rynek pracy możliwościami znalezienia dobrze płatnej pracy, gdyż tylko niewielki odsetek imigrantów wskazał na takie czynniki wypychające z dotychczasowego miejsca zamieszkania jak utrata pracy czy zagrożenie bezrobociem, a także niedogodności związane z dojazdami do pracy. Natomiast wśród innych przyczyn wypychających pewną rolę odgrywały warunki mieszkaniowe, w szczególności związane ze złym stanem technicznym lokalu, wskazywane przez 9% imigrantów. Pośrednio można zakładać, że najważniejszym czynnikiem wypychającym ludność z woj. Polski wschodniej były trudności ze znalezienie dobrze płatnej pracy odpowiadającej kwalifikacjom emigrantów.

Rysunek 24. Przyczyny migracji ludności do Warszawy w okresie 1988-2002

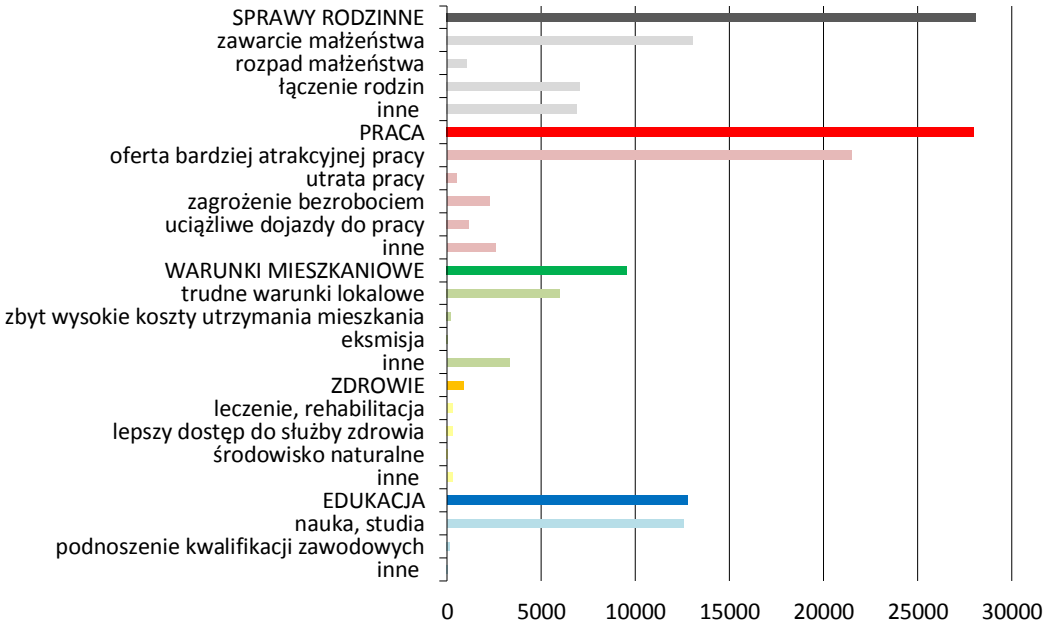

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych NSPLiM 2002.

Polska wschodnia jest stosunkowo jednorodna pod względem procesów migracyjnych w ujęciu wojewódzkim przy przyjęciu krajowego układu odniesienia (rys. 25). Wszystkie województwa Polski wschodniej (za wyjątkiem podkarpackiego) cechowały się dużym ujemnym saldem migracji wynoszącym ponad 10 promili w okresie 2002-2009, co wyróżniało ja na tle pozostałych regionów, a zwłaszcza tych województw, które w największym stopniu przyciągały emigrantów z Polski wschodniej tj. mazowieckiego oraz małopolskiego i pomorskiego. W ujęciu bezwzględnym największa skala ubytku ludności charakteryzowała woj. lubelskie. Kolejne pozycje zajmowały woj. świętokrzyskie i warmińsko-mazurskie oraz woj. podkarpackie, które mimo mniejszej skali ubytku w odniesieniu do liczby ludności, wyprzedzało woj. podlaskie i tylko nieznacznie ustępowało dwóm poprzednim.

Jednorodność makroregionu Polski wschodniej pod względem odpływu ludności zaburzona jest natomiast wyraźnie na poziomie powiatowym, choć przy zachowaniu dość podobnego układu we wszystkich regionach. Otóż w województwach Polski wschodniej – podobnie jak większości pozostałych regionów kraju – wyraźne są zjawiska suburbanizacji, które dotykają przede wszystkim gmin położonych w sąsiedztwie ośrodków wojewódzkich. W efekcie wszystkie powiaty ziemskie ośrodków regionalnych Polski wschodniej odnotowały dość wysokie dodatnie salda migracji wynoszące od 1,7% w przypadku powiatu kieleckiego do 4,2% w przypadku powiatu lubelskiego. Podobne procesy, choć na znacznie mniejszą skalę, zachodziły również w otoczeniu części ośrodków subregionalnych np. Łomży, Zamościa, Przemyśla czy Krosna. Z drugiej strony w przypadku peryferyjnie położonych powiatów poszczególnych województw, w tym w szczególności przygranicznych, można było zaobserwować ujemne saldo migracyjne przekraczającego 1,5% liczby mieszkańców z 2002 r. Dotyczyło to zwłaszcza przygranicznych powiatów woj. warmińsko-mazurskiego, woj.podlaskiego poza Suwalszczyzną, północnej i wschodniej części woj. lubelskiego, a także części przygranicznych powiatów woj. podkarpackiego.

Rysunek 25. Bilans migracji w latach 2002-2009 wg:

a) województw b) powiatów

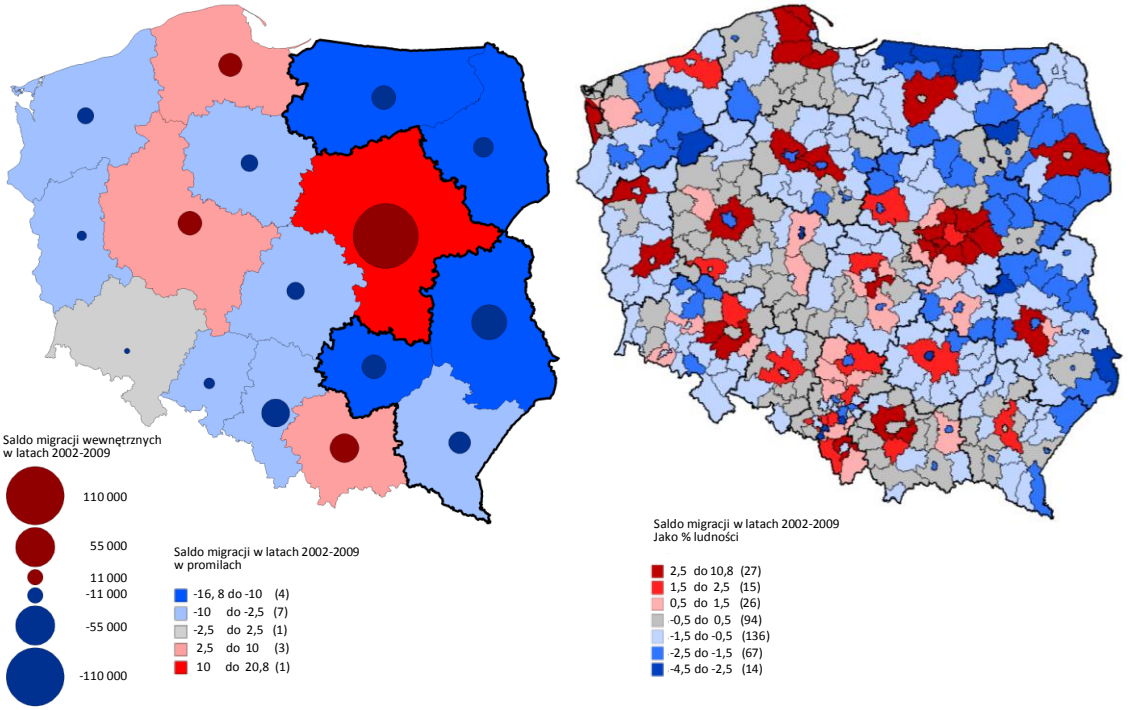

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

MIGRACJE ZAGRANICZNE W POLSCE WSCHODNIEJ

Badane regiony Polski wschodniej mają długą tradycję emigracji zagranicznych, co dotyczy zwłaszcza Podlasia i Podkarpacia, których tradycyjnym kierunkiem były Stany Zjednoczone. Sytuacja ta zmieniała się wraz ze wzrostem otwartości granic w rezultacie procesu integracji Polski z Unią Europejską oraz wzrostu dostępności rynków pracy poszczególnych państw UE. Świadczy o tym, widoczny we wszystkich regionach kraju, spadek ujemnego salda migracji w okresie poprzedzającym przystąpienie Polski do UE, co mogło wynikać z oczekiwania na możliwość podjęcia legalnego zatrudnienia zagranicą (rys. 26). W świetle statystyk GUS w 2005 r. sytuacja nie zmieniła się pod tym względem znacząco, natomiast już od 2006 r. nastąpił gwałtowny wzrost emigracji zagranicznych osiągając poziom 0,27% ludności w Polsce centralnej i 0,22-0,23% w Polsce wschodniej i zachodniej. W kolejnych latach tendencja ta uległa osłabieniu, a w świetle oficjalnych statystyk migracje zagraniczne zbilansowały się w 2009 r. Było to przede wszystkim wynikiem spadku wymeldowań, choć jednocześnie we wszystkich częściach Polski następował wzrost imigracji zagranicznych, co może świadczyć o powrocie części emigrantów. Prawdopodobnie wynikało to z pogorszenia sytuacji na zagranicznych rynkach pracy w związku ze światowym kryzysem gospodarczym. W świetle oficjalnych statystyk w latach 2004-2008 w Polsce odnotowano ujemne saldo migracji zagranicznych na poziomie około 93 tys. osób, z których na Polskę wschodnią przypadało 14,5 tys. Należy jednocześnie zauważyć, że skala rejestrowanej emigracji była zatem co najmniej 10-krotnie mniejsza w porównaniu z szacunkami przy użyciu innych metod badawczych (GUS 2009)[4].

[4] GUS, 2009, Informacja o rozmiarach i kierunkach emigracji z Polski w latach 2004 – 2008, http://www.stat.gov.pl

Rysunek 26. Dynamika salda migracji zagranicznych w makroregionach Polski, 2002-2009 [liczba osób]

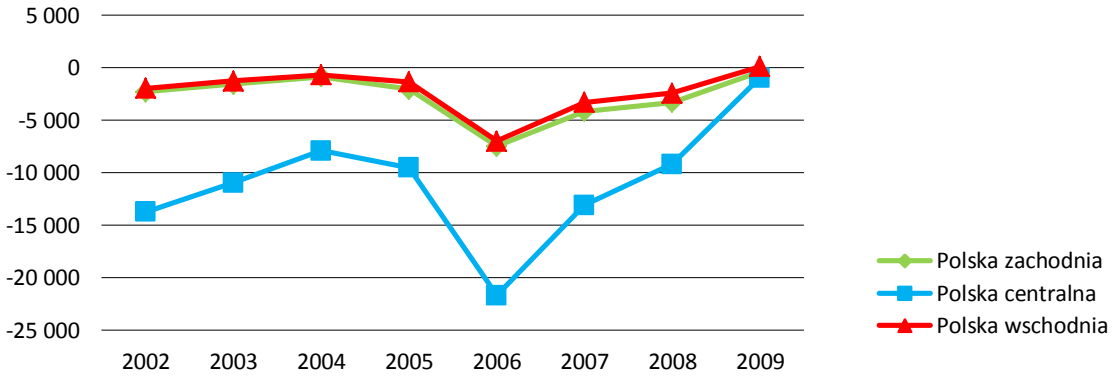

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Rysunek 27. Dynamika napływu i odpływu zagranicznego w stosunku do migracji wewnętrznych w Polsce wschodniej w latach 2002-2009 [liczba osób]

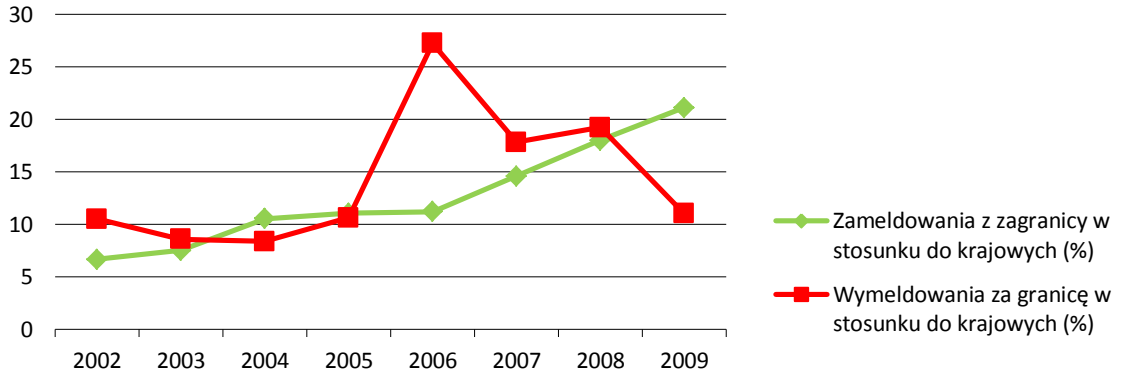

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Interesujące jest zestawienie wielkości migracji zagranicznych z krajowym ruchem migracyjnym w makroregionie Polski wschodniej (rys. 27). Na tej podstawie można stwierdzić, że od 2006 roku następowała reorientacja odpływu migracyjnego związana z tym, że znacząco wzrosła popularność emigracji zagranicznych w stosunku do krajowych (28%), co utrzymało się, choć na niższym poziomie (18-20%), również w dwóch kolejnych latach. Trend ten uległ zahamowaniu w 2009 r., w którym nastąpił spadek do poziomu 10%. Jednocześnie w latach 2006-2009 nastąpił wzrost znaczenia imigracji zagranicznych w porównaniu z krajowymi (z 11% do 22%). Może to świadczyć o stosunkowo małej trwałości odpływu emigracyjnego (większa skłonność do powrotu) w ruchu zagranicznym w porównaniu do krajowego.

W świetle oficjalnych statystyk największą utratę ludności związaną z emigracją zagraniczną w latach 2004-2008 odnotowały woj. opolskie i śląskie, a dodatnie saldo migracyjne z zagranicą odnotowano wyłączenie w woj. mazowieckim (rys. 28). Województwa Polski wschodniej, za wyjątkiem warmińsko-mazurskiego, nie wyróżniały się pod tym względem na tle kraju (saldo od 0 do -1,5 promila). Światowy kryzys gospodarczy w latach 2008-2009 doprowadził do odwrócenia tej tendencji, co przejawiło się tym, że w siedmiu województwach (przede wszystkim w woj. małopolskim oraz mazowieckim, ale również w podkarpackim i świętokrzyskim oraz lubelskim) odnotowano dodatnie saldo przepływów zagranicznych. Tym niemniej z uwagi na niską jakość danych oraz niewielką skalę tego zjawiska trudno oceniać jego trwałość. Należy jednak oczekiwać, że istnieje dość znaczący potencjał dla rozwoju migracji powrotnych, co może w pozytywny sposób wpłynąć na sytuację Polski wschodniej (transfery wiedzy i kapitału).

Rysunek 28. Skala i saldo migracji zagranicznych [w promilach]

2004-2008 2009

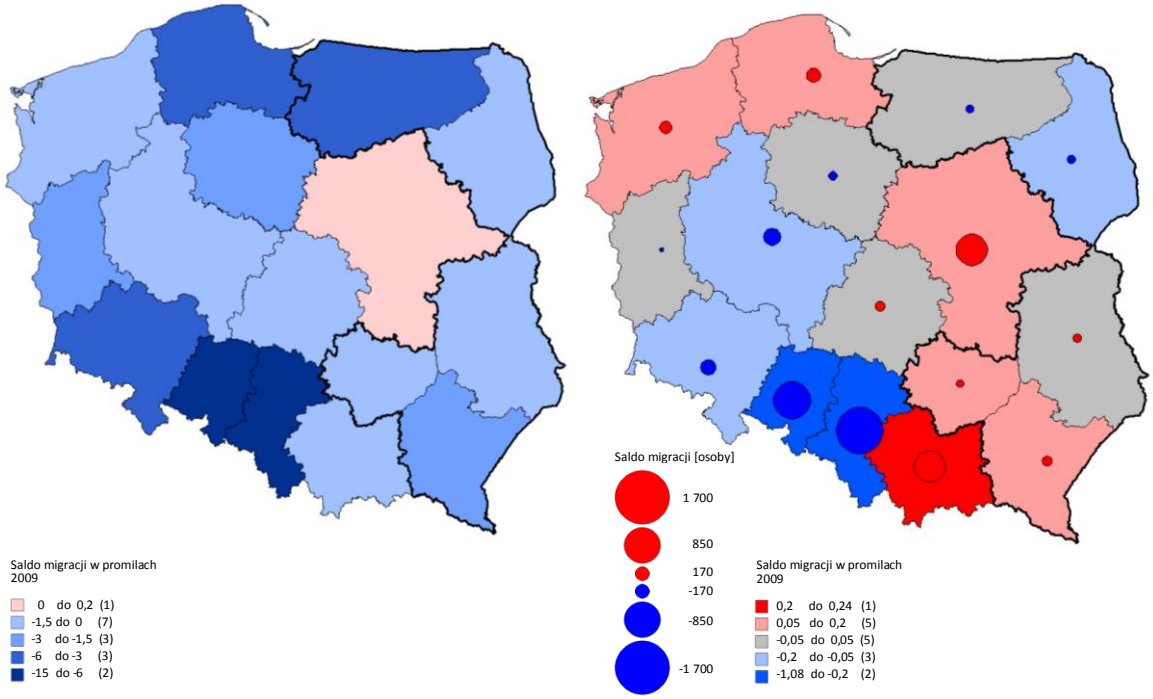

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

WPŁYW MIGRACJI STAŁYCH NA KONKURENCYJNOŚĆ UKŁADÓW LOKALNYCH

W tej części opracowania podjęto próbę odpowiedzi na pytanie czy obserwowane procesy migracyjne, w tym zwłaszcza ujemne saldo migracji, miały wpływ na konkurencyjność gospodarki na poziomie powiatów. Do pomiaru konkurencyjności wykorzystano wskaźnik dochodów własnych gmin wraz z udziałami w podatkach państwowych (PIT i CIT) w przeliczeniu na mieszkańca, który na poziomie jednostek NTS 3 jest bardzo silnie skorelowany z PKB na mieszkańca (*r* Pearsona = 0,99).

Przeprowadzone analizy korelacji nie pozwalają jednoznacznie określić wpływu migracji na konkurencyjność układów lokalnych (tab. 8). O ile w skali całego kraju obserwowano pewną bardzo słabą zależność między poziomem dochodów własnych gmin a saldem migracyjnym, o tyle ta zależność w przypadku Polski wschodniej, niezależnie od wyłączenia z badań powiatów grodzkich, nie była obserwowana. Może to oznaczać, że słaba korelacja ogólnopolska wynika przede wszystkim z odpływu migracyjnego z uboższych województw Polski wschodniej do województw Polski centralnej.

Natomiast dość wyraźne i rosnące były powiązania między napływem ludności i ruchliwością migracyjną a poziomem zamożności zbadane dla całego kraju, w tym również dla województw Polski wschodniej. Oznacza to, że do zamożniejszych powiatów napływało więcej imigrantów, ale jednocześnie więcej ludzi z nich emigrowało. Można to tłumaczyć segmentacją procesów migracyjnych polegającą na tym, że część mieszkańców najzamożniejszych powiatów przenosiła się do strefy podmiejskiej, a na ich miejsce napływali nowi mieszkańcy z peryferyjnie położonych powiatów. Ten proces dość dobrze ilustruje opisany wyżej rys. 25b przestawiający saldo migracji w promilach w okresie 2002-2009. O słuszności tej interpretacji świadczy również brak korelacji między zamożnością powiatu a ruchliwością i napływem migracyjnym po wyłączeniu z badań powiatów grodzkich na przykładzie Polski wschodniej.

Tabela 8. Procesy migracyjne a poziom zamożności powiatów (współczynniki korelacji Pearsona)

a) dochody własne gmin na mieszkańca

	Dochody własne na mieszkańca w 2002 r.			**Dochody własne na mieszkańca w 2008 r.**		
	Polska (N=379)	*Polska wschodnia (N=101 / 87*)*		*Polska (N=379)*	*Polska wschodnia (N=101 / 87*)*	
Saldo migracji 2002-2008 [% ludności]	0,19	0,00	0,04	0,15	-0,04	0,00
Napływ migracyjny 2002-2008 [% ludności]	0,39	0,36	0,13	0,41	0,39	0,14
Ruchliwość migracyjna 2002-2008 [% ludności]	0,46	0,44	0,15	0,51	0,51	0,19

b) zmiana dochodów własnych gmin w latach 2002-2008

	Zmiana dochodów własnych na mieszkańca w %			**Zmiana dochodów własnych na mieszkańca w zł**		
	Polska (N=379)	*Polska wschodnia (N=101 / 87*)*		*Polska (N=379)*	*Polska wschodnia (N=101 / 87*)*	
Saldo migracji 2002-2008 [% ludności]	0,08	-0,01	0,03	0,11	-0,06	-0,02
Napływ migracyjny 2002-2008 [% ludności]	0,22	0,29	0,11	0,38	0,38	0,12
Ruchliwość migracyjna 2002-2008 [% ludności]	0,28	0,36	0,12	0,49	0,50	0,18

* po wyłączeniu powiatów grodzkich

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

MIGRACJE STAŁE A GĘSTOŚĆ ZALUDNIENIA

Istotnym zagadnieniem badawczym jest ocena na ile odpływ migracyjny dotyczy obszarów o niskiej gęstości zaludnienia. Taka sytuacja z jednej strony może być bowiem korzystna w związku z możliwością wzrostu wydajności rolnictwa (związanego ze wzrostem wielkości gospodarstw), ale z drugiej strony może stanowić barierę dla rozwoju ośrodków powiatowych (siła robocza), a także negatywnie wpływać na dostępność różnego rodzaju usług. Na tej podstawie można wskazać obszary problemowe, za które uznano powiaty o niskiej gęstości zaludnienia, które charakteryzowały się odpływem migracyjnym.

W celu szczegółowego wskazania obszarów problemowych pod tym względem wykorzystano następujące wartości progowe:

- dla gęstości zaludnienia: bardzo niska gęstość 50 os./ km^2 (średnia dla obszarów wiejskich w Polsce) oraz niska gęstość zaludnienia 80 os./km^2 (średnia dla Polski wschodniej);
- dla bilansu migracji: ujemne saldo migracji oraz duże ujemne saldo migracji (ubytek w latach 2004-2008 większy niż 2% ludności).

Dodatkowo pomocniczo wprowadzono kategorie powiatów, w których ujemne saldo migracji było kompensowane wysokim przyrostem naturalnym.

Na tej podstawie można wyróżnić dwa rodzaje obszarów problemowych (rys. 29). Pierwszy z nich obejmował powiaty o bardzo niskiej gęstości zaludnienia i odpływie migracyjnym, a drugi powiaty o niskiej gęstości zaludnienia i dużym ubytku migracyjnym. Dotyczyło to znacznej części powiatów województw: warmińsko-mazurskiego i podlaskiego oraz północnej części lubelskiego, a wśród nich w szczególności tych, które odnotowały szczególnie duży ubytek migracyjny (2% ludności w okresie 2004-2008) z reguły położonych przy granicy państwa lub granicy województwa. Na tej podstawie można też wskazać ośrodki subregionalne, które były położone na obszarach problemowych, co może rzutować na rozwój w nich funkcji centralnych wyższego rzędu. To zjawisko dotyczyło w pierwszej kolejności: Suwałk, Białej Podlaskiej, Łomży i Zamościa oraz w dalszej kolejności: Elbląga, Chełma, Przemyśla, Krosna i Tarnobrzega.

Prawdopodobnie w mniejszym stopniu dotyczyło to ośrodków wojewódzkich wraz z ich najbliższym otoczeniem. W trzech z nich odnotowano bowiem przyrost liczby ludności, a tylko w Kielcach i Lublinie nastąpił spadek. Jednak o ile w pierwszym przypadku wiązało się to z wyraźnym odpływem migracyjnym, o tyle w drugim przypadku było to efektem procesów starzenia się ludności (tab. 9).

Rysunek 29. Saldo migracji a gęstość zaludnienia w latach 2004-2008 [typologia]

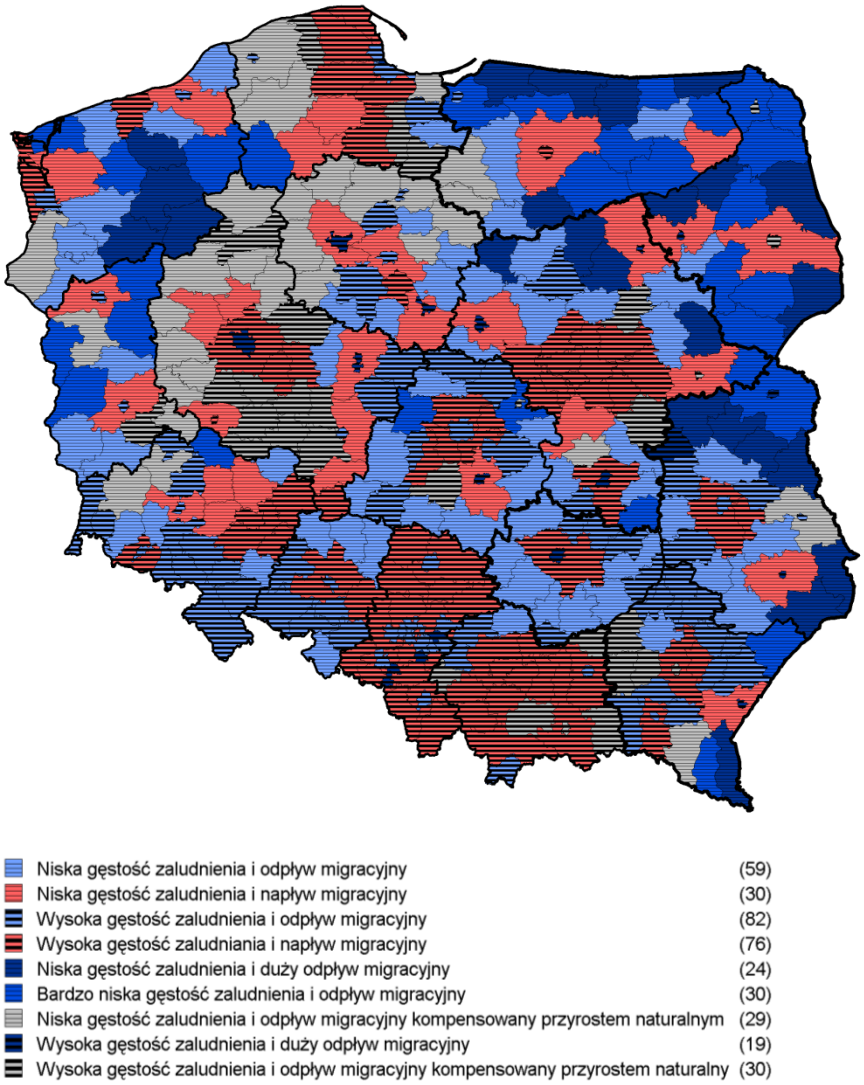

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Tabela 9. Zmiana liczby ludności i saldo migracji w obszarach miejskich ośrodków wojewódzkich w latach 2002-2009

Miasto	Ośrodek wojewódzki		Bezpośrednie otoczenie *		Ogółem obszar miejski	
	Saldo migracji	*Zmiana liczby ludności*	*Saldo migracji*	*Zmiana liczby ludności*	*Saldo migracji*	*Zmiana liczby ludności*
Białystok	-1 408	2 003	4 287	-232	2 879	1 771
Lublin	-5 457	-5 536	5 956	4 502	499	-1 034
Kielce	-5 341	-4 361	3 368	3 156	-1 973	-1 205
Olsztyn	870	2 292	3 647	3 382	4 517	5 674
Rzeszów**	-317	11 633	3 425	-6 637	3 108	4 996

* Dane dla powiatu ziemskiego lub sąsiednich powiatów.

** W 2005 roku nastąpiła zmiana granic administracyjnych Rzeszowa, co spowodowało różnice w liczbie ludności ośrodka wojewódzkiego i bezpośredniego otoczenia miasta.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

3.5.2. MIGRACJE WAHADŁOWE

Innym rodzajem powiązań przestrzennych są dojazdy określane jako migracje wahadłowe. Do najczęstszych, a jednocześnie do najważniejszych rodzajów tych migracji należą dojazdy do pracy. Przez ten rodzaj migracji rozumie się dojazdy przekraczające granice gmin. Dojazdy te mogą mieć charakter codzienny (dobowy) oraz tygodniowy. Te drugie zachodzą wtedy, kiedy zmianie ulega miejsce zamieszkania osoby migrującej, ale z poprzednim miejscem łączą ją silne związki, z reguły rodzinne, które powodują, że w okresach wolnych od pracy osoba ta powraca do wcześniejszego miejsca zamieszkania (często są wstępnym etapem migracji stałej). Ten rodzaj dojazdów decyduje o funkcjonalnych powiązaniach miast z ich otoczeniem, co może służyć ocenie konkurencyjności ośrodków miejskich, a także ocenie stopnia rozwoju policentrycznej sieci współpracy miast, która może sprzyjać osiąganiu spójności terytorialnej.

Niestety dane statystyczne o dojazdach do pracy są stosunkowo ubogie i obejmują wyłącznie szacunki przeprowadzone na poziomie gmin w 2006 r. na podstawie rejestrów państwowych. Część tych danych jest dostępna w Banku Danych Regionalnych GUS. W badaniach wykorzystano również wyniki ogólnopolskiej ankiety gminnej[5] przeprowadzonej w 2010 r. (stopa zwrotu 13,9%), która dotyczyła powiązań ośrodków wojewódzkich i powiatowych z ich otoczeniem (dojazdy do pracy codzienne i tygodniowe, dojazdy do szkół, dojazdy po zakupy, dojazdy w celu skorzystania z usług wyższych).

DOJAZDY DO PRACY

Dojazdy do pracy przekraczające granice gminy były w Polsce wschodniej, w porównaniu z innymi częściami kraju, słabiej rozwinięte, o czym świadczy mniejsza ruchliwość dojazdowa (suma dojeżdżających i wyjeżdżających do pracy) na mieszkańca (tab. 10). Prawdopodobnie jest to wynikiem większego udziału pracujących w rolnictwie w Polsce wschodniej, gdyż po odniesieniu ruchliwości dojazdowej do liczby pracujących poza rolnictwem okazuje się, że jest ona większa niż w innych regionach kraju i wynosi prawie 46 dojeżdżających na 100 pracujących. Duży udział ma w tym woj. podkarpackie, w którym ruchliwość jest największa w kraju (67), podczas gdy w woj. podlaskim ruchliwość ta jest najmniejsza w Polsce (25). Ogółem na około 440 tys. osób wyjeżdżających do pracy z gmin Polski wschodniej przypadało 410 tys. przyjeżdżających, czego efektem było ujemne saldo tych migracji wynoszące około 35 tys. osób

[5] Ankieta przeprowadzona przez EUROREG w ramach projektu „Ocena wpływu polityki spójności na rozwój miast polskich".

(z czego 11 tys. osób przypada na woj. lubelskie). Ujemne saldo dojazdów do pracy stanowiło zatem aż 2% pracujących poza rolnictwem w Polsce wschodniej. Prawdopodobnie dojazdy te były skierowane przede wszystkim do ośrodków metropolitalnych sąsiadujących województw tj. Warszawy, Trójmiasta i Krakowa. W efekcie stosunek między liczbą osób przyjeżdżających do pracy a liczbą wyjeżdżających wynosił 0,92, co wyraźnie wyróżniało Polskę wschodnią na tle pozostałych makroregionów kraju.

Ruchliwość pod względem dojazdów do pracy była wyraźnie zróżnicowana przestrzennie zarówno w wymiarze krajowym, jak i w makroregionie Polski wschodniej (rys. 30). W szczególności woj. podkarpackie należało do najbardziej ruchliwych dojazdowo w kraju, co wynika prawdopodobnie z modelu industrializacji przyjętego w okresie przedwojennym (Centralny Okręg Przemysłowy) oraz z tradycji dojazdów „chłoporobotniczych" w okresie PRL. Woj. lubelskie sytuowało się pod tym względem nieznacznie poniżej średniej krajowej, natomiast najmniejsza ruchliwość obserwowana była w woj. podlaskim (za wyjątkiem powiatu białostockiego). Z kolei woj. warmińsko-mazurskie było silnie zróżnicowane wewnętrznie w wymiarze: zachodnia część regionu oraz powiaty położone wzdłuż drogi numer 16 – pozostałe obszary województwa.

Tabela 10. Charakterystyka dojazdów do pracy w makroregionach Polski w 2006 r.

	Ruchliwość dojazdowa *[wyjazd + przyjazdy na 100 mieszkańców]*	**Ruchliwość dojazdowa** *[wyjazd + przyjazdy na 100 pracujących poza rolnictwem]*	**Saldo dojazdów do pracy** *[osoby]*	**Liczba osób przyjeżdżających do pracy przypadająca na 1 osobę wyjeżdżającą do pracy**
Polska wschodnia	10,4	45,9	-35 024	0,92
Polska centralna	12,8	42,8	36 884	1,03
Polska zachodnia	12,7	43,5	-1 860	1,00

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Rysunek 30. Dojazdy do pracy – ruchliwość (dojazdy i wyjazdy na 100 mieszkańców)

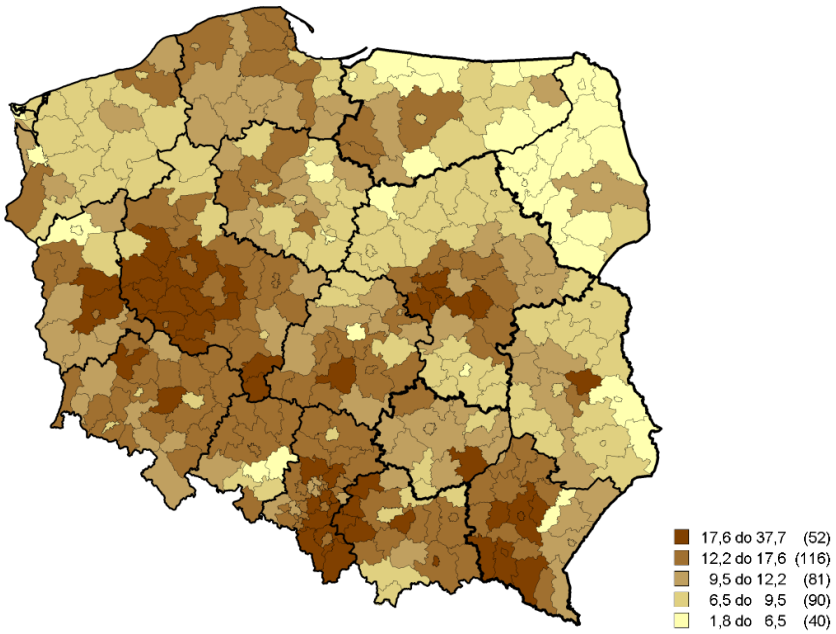

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

DOJAZDY DO OŚRODKÓW WOJEWÓDZKICH

W świetle wyników badań ankietowych widoczne było mniejsze rozpowszechnienie i skala dojazdów do pracy w ośrodkach wojewódzkich Polski wschodniej, i to zarówno w formie codziennej jak i tygodniowej (rys. 31). Tym niemniej około 72% zbadanych gmin położonych w Polsce wschodniej zauważało codzienne dojazdy do pracy do ośrodków wojewódzkich, a ponad 30% z nich zauważało wzrost natężenia tych dojazdów w okresie ostatnich 3 lat. W przypadku pozostałej części kraju było to odpowiednio 77% i 50% gmin. Sytuacja wyglądała podobnie w przypadku dojazdów o charakterze tygodniowym, które były obserwowane w ponad połowie gmin Polski wschodniej, ale ich skala była z reguły określana jako słabo zauważalna.

Rysunek 31. Dojazdy do ośrodków wojewódzkich w różnych celach w 2010 r. (na podstawie badań ankietowych)

a) natężenie i jego zmiana

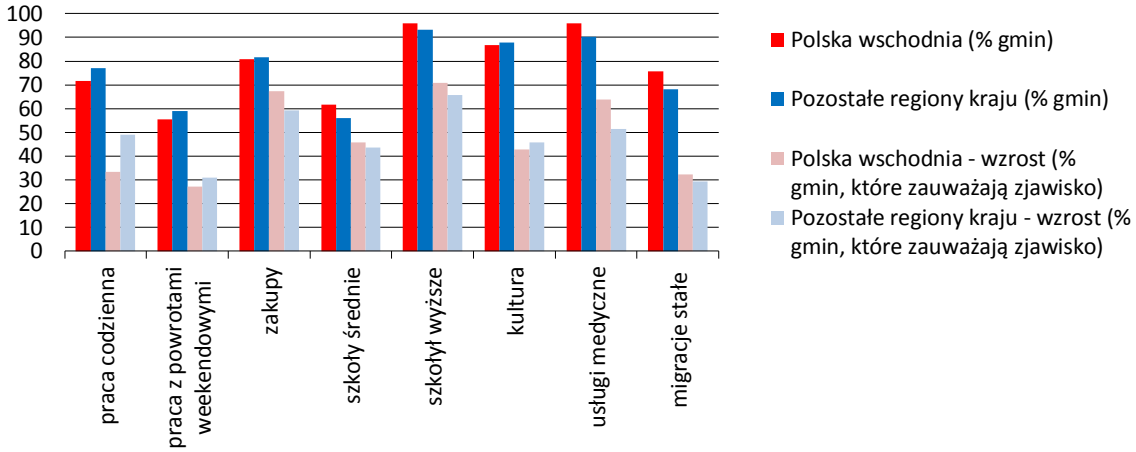

b) natężenie zjawiska (średnia dla skali 1-3, gdzie 1- małe natężenie, 3- duże natężenie)

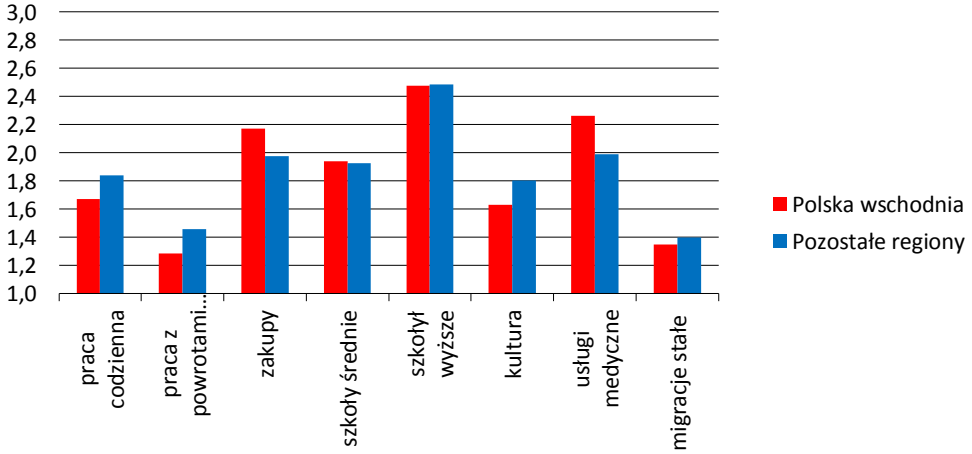

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań ankietowych gmin.

Najbardziej rozpowszechnione rodzaje dojazdów skierowanych do ośrodków wojewódzkich były związane z korzystaniem z usług wyższego rzędu: szkolnictwa wyższego, ochrony zdrowia oraz kultury (rys. 31). Właściwie wszystkie zbadane gminy obserwowały dojazdy na uczelnie wyższe działające w ośrodkach wojewódzkich przy nieznacznie częstszych wskazaniach w przypadku gmin położonych w Polsce wschodniej. Ponadto natężenie tych dojazdów rosło (uważało tak ponad 70% przedstawicieli gmin) przy jednocześnie największym ich natężeniu – przeciętnie ocenianym na 2,5 w skali od 1 (słabo

zauważalne) do 3 (silnie zauważalne). Dość podobnie wyglądała sytuacja w przypadku dojazdów w celach zdrowotnych, choć tutaj znaczenie ośrodków wojewódzkich jako centrów usług medycznych było w opinii gmin w Polsce wschodniej nieznacznie większe niż w przypadku gmin położonych w innych regionach kraju. Dojazdy w celach kulturalnych były nieznacznie słabiej rozpowszechnione, ale ich natężenie i wzrost były wyraźnie mniejsze, przy małych różnicach między gminami Polski wschodniej i pozostałymi. Z kolei bardzo rozpowszechnione były dojazdy mieszkańców w celu dokonania zakupów deklarowane przez około 80% gmin niezależnie od regionu Polski, przy ich największym natężeniu w Polsce wschodniej (2,2) w porównaniu z pozostałą częścią kraju (1,8) oraz większym wzroście tego natężenia w ostatnich 3 latach. W ostatnim okresie rozpowszechnieniu uległy również dojazdy do szkół średnich deklarowane przez 60% gmin, z których 40% deklarowało ich zauważalny wzrost w ostatnim okresie, ale przy wciąż umiarkowanym natężeniu (1,9). W świetle opinii gmin wszystkie rodzaje dojazdów były bardziej rozpowszechnione niż przenoszenie się mieszkańców na stałe do ośrodków wojewódzkich (70% gmin). Ponadto migracje stałe były w opinii gmin dość słabo zauważalne (1,4), a tylko około 30% gmin zauważających ten rodzaj przemieszczeń obserwowało wzrost skali tego zjawiska. Ten wynik może w znacznej mierze wskazywać na relatywnie małą konkurencyjność ośrodków wojewódzkich Polski wschodniej względem głównych krajowych ośrodków gospodarczych oraz migracji zagranicznych.

WPŁYW DOJAZDÓW NA KONKURENCYJNOŚĆ UKŁADÓW LOKALNYCH I POLICENTRYCZNOŚĆ SIECI OSADNICZEJ

W tej części opracowania podjęto analogiczną jak w przypadku przepływów migracyjnych próbę odpowiedzi na pytanie czy obserwowane dojazdy do pracy, w tym zwłaszcza ich saldo, miały wpływ na konkurencyjność gospodarki lokalnej mierzoną dochodami własnymi gmin.

Tabela 11. Dojazdy do pracy a poziom zamożności powiatów (współczynniki korelacji Pearsona)

a) dochody własne gmin na mieszkańca

	Dochody własne na mieszkańca w 2002 r.			**Dochody własne na mieszkańca w 2008 r.**		
	Polska (N=379)	*Polska wschodnia (N=101 / 87*)*		*Polska (N=379)*	*Polska wschodnia(N=101 / 87*)*	
Saldo dojazdów do pracy na 100 mieszkańców	0,44	0,61	0,27	0,51	0,73	0,38
Przyjeżdżający do pracy na 100 pracujących	0,46	0,40	0,28	0,43	0,43	0,25
Ruchliwość dojazdowa na 100 mieszkańców	0,31	0,17	0,09	0,26	0,18	0,03

b) zmiana dochodów własnych gmin w latach 2002-2008

	Dochody własne na mieszkańca zmiana w %			**Dochody własne zmiana na mieszkańca**		
	Polska (N=379)	*Polska wschodnia (N=101 / 87*)*		*Polska (N=379)*	*Polska wschodnia(N=101 / 87*)*	
Saldo dojazdów do pracy na 100 mieszkańców	0,19	0,47	0,19	0,51	0,74	0,38
Przyjeżdżający do pracy na 100 pracujących	0,10	0,25	0,04	0,36	0,41	0,17
Ruchliwość dojazdowa na 100 mieszkańców	0,01	0,09	-0,04	0,19	0,18	-0,02

* po wyłączeniu powiatów grodzkich

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

W świetle wyników analizy korelacji (tab. 11) można stwierdzić pozytywną zależność między skalą salda dojazdów do pracy oraz odsetkiem pracowników przyjeżdżających do pracy a dochodami własnymi gmin. Zależność ta była szczególnie widoczna w Polsce wschodniej w odniesieniu do tego pierwszego wskaźnika (0,61 w 2002 r. i 0,73 w 2008 r.). Opisywana relacja była istotna statystycznie choć słabsza również po wyłączeniu powiatów grodzkich (odpowiednio 0,27 i 0,38). Ponadto powiaty, których rynek pracy był atrakcyjny rozwijały się wyraźnie szybciej w porównaniu do pozostałych obszarów, co również było silniej widoczne w Polsce wschodniej niż w pozostałych regionach kraju. Z kolei w pozostałej części kraju widoczny był relatywnie większy wpływ na procesy rozwoju ogólnej ruchliwości dojazdowej. Wyniki te mogą świadczyć o tym, że układ dojazdów w Polsce wschodniej był bardziej monocentryczny, a rola głównych miast – zarówno ośrodków wojewódzkich jak i ośrodków subregionalnych i części mniejszych miast – w rozwoju gospodarczym regionu relatywnie większa. Prawdopodobnie wynika to z mniejszego stopnia uprzemysłowienia Polski wschodniej. Może to jednocześnie świadczyć o mniejszych transferach dochodów z pracy do gmin, które stanowiły obszary odpływowe pracowników.

Rysunek 32. Saldo dojazdów do pracy jako % pracujących, 2006 r.

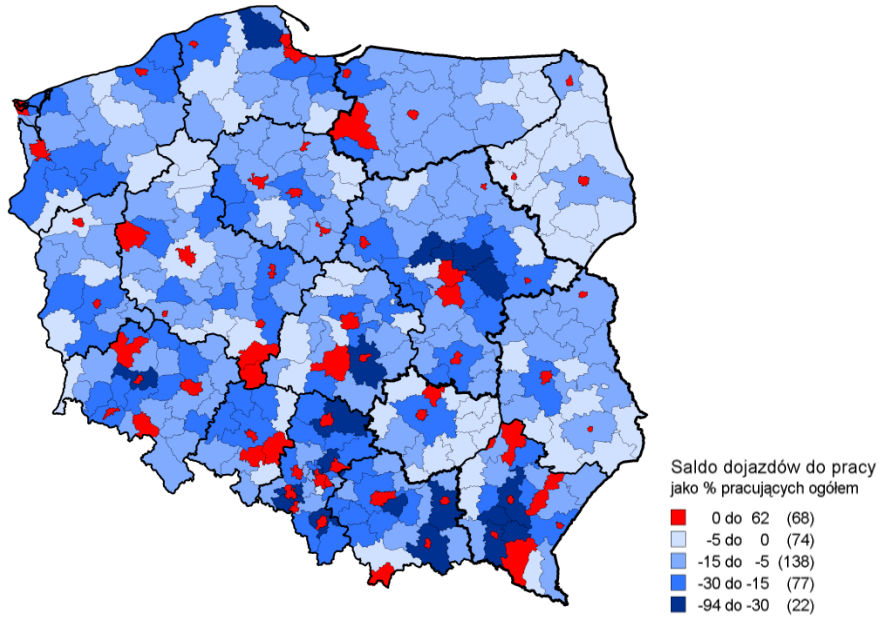

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Z kolei ocena wpływu dojazdów na funkcjonalną policentryczność systemu osadniczego jest trudnym zagadnieniem wymagającym szczegółowych danych statystycznych o kierunkach dojazdów oraz wstępnej identyfikacji głównych węzłów sieci (por. Smętkowski 2009). W tym opracowaniu analiza tego zjawiska ograniczyła się do opracowania mapy pokazującej saldo migracji odniesionej do liczby pracujących w danym powiecie (rys. 32). Na tej podstawie można zauważyć, że wszystkie powiaty grodzkie położone w Polsce wschodniej (za wyjątkiem Chełma) odnotowywały dodatnie saldo dojazdów, co było jednak obserwowane również w innych regionach kraju. Ponadto w tej grupie znalazły się też powiat iławski, tarnobrzeski, stalowowolski, przeworski i leski. W świetle tych wyników należy zakładać, że największy potencjał do wzrostu policentryczności funkcjonalnej ma woj. podkarpackie, w którym istnieje szereg ośrodków miejskich relatywnie blisko położonych, które skupiają dojazdy do pracy w regionie. Ponadto pewien potencjał pod tym względem może występować w zachodniej części woj. warmińsko-mazurskiego w trójkącie Olsztyn, Elbląg, Iława, który jest jednak zaburzany bliskim sąsiedztwem metropolii trójmiejskiej.

3.6. OBSZARY PROBLEMÓW DEMOGRAFICZNYCH

Główne obszary problemowe Polski wschodniej pod względem demograficznym można zidentyfikować na podstawie trzech przedstawionych wyżej analiz cząstkowych:

- obszary depopulacyjne związane z procesami starzenia się ludności (depopulacyjny typ II -rys. 4);
- regresywny typ struktury wiekowej ludności (indeks starości pow. 60 - rys. 11b);
- odpływ migracyjny na obszarach o niskiej gęstości zaludnienia (typ 5 i 6 - rys. 29).

Pierwsza z nich identyfikuje obszary, które ulegają wyludnianiu głównie na skutek ubytku naturalnego. Druga pokazuje obszary, w których procesy starzenia będą najdotkliwsze w związku z regresywną strukturą wiekową ludności. Natomiast trzecia charakteryzuje obszary ubytku migracyjnego o niskiej lub bardzo niskiej gęstości zaludnienia.

Na tej podstawie stworzono prosty wskaźnik syntetyczny, polegający na zsumowaniu trzech rodzajów obszarów problemowych (przyznając po 1 pkt. powiatom spełniającym powyższe kryteria), przyjmujący wartości od 0 do 3 punktów pokazujący skalę problemów demograficznych na poziomie powiatowym w Polsce wschodniej (rys. 33).

Rysunek 33. Obszary problemów demograficznych w Polsce wschodniej

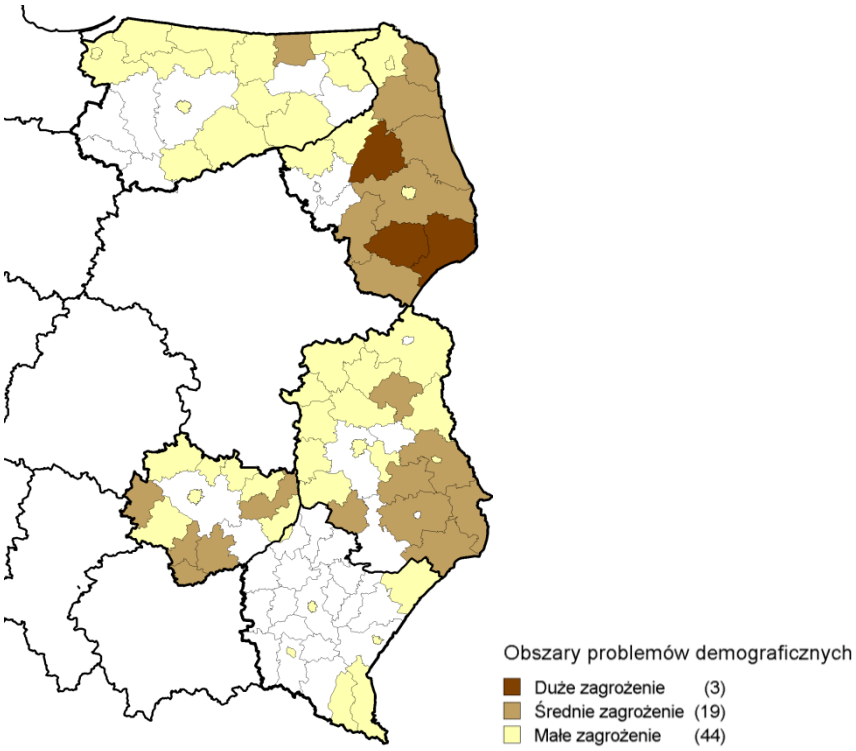

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Na tej podstawie można stwierdzić, że najgorsza sytuacja pod względem demograficznym ma miejsce w trzech powiatach położonych w woj. podlaskim w odległości 40-50 km od Białegostoku tj.: bielskim, hajnowskim i monieckim. Średnie zagrożenie marginalizacją demograficzną występuje we wschodniej części woj. podlaskiego począwszy od powiatu sejneńskiego na północy, a kończąc na powiecie wysokomazowieckim i siemiatyckim na południu. Zwartym obszarem zagrożenia marginalizacją związaną z procesami demograficznymi jest również dawny podregion (NTS 3) chełmsko-zamojski bez powiatu biłgorajskiego oraz z wyłączeniem Zamościa i Chełma. Poza nim w województwie lubelskim największe

problemy występują w powiecie janowskim i parczewskim. W woj. świętokrzyskim najbardziej zagrożone są z kolei powiaty położone w południowej części: buski, kazimierski i pińczowski, a także powiat włoszczowski i opatowski. W woj. warmińsko-mazurskim najgorsza sytuacja jest w powiecie węgorzewskim. W woj. podkarpackim sytuacja jest relatywnie najlepsza, a pewne zagrożenie dotyczy powiatów leskiego i bieszczadzkiego oraz lubaczowskiego. W pozostałych województwach tylko pojedyncze powiaty nie mają problemów demograficznych tj. zachodnia część woj. warmińsko-mazurskiego (powiaty ostródzki, nowomiejski, iławski i działdowski) oraz powiat giżycki i ełcki, zachodnia część woj. podlaskiego: powiaty łomżyński i zambrowski, w lubelskim: powiaty łęczyński i biłgorajski, a w świętokrzyskim: powiat staszowski. Poza tym wolne od problemów demograficznych dzięki następującym procesom suburbanizacji są powiaty ziemskie ośrodków wojewódzkich za wyjątkiem Białegostoku. Natomiast w samych ośrodkach wojewódzkich i w większości ośrodków subregionalnych występują pewne problemy związane zwłaszcza ze starzeniem się ludności.

4. WYBRANE WDRAŻANE POLITYKI I DOBRE PRAKTYKI

Przemiany demograficzne są zjawiskami złożonymi i długotrwałymi, i jako takie są trudnym obszarem interwencji publicznej. Mimo to można podejmować różne działania wpływające na procesy demograficzne. W tym rozdziale przedstawiony został katalog obszarów działań, które odnoszą się do najważniejszych problemów demograficznych Polski wschodniej zidentyfikowanych w części diagnostycznej opracowania. Zestawienie pokazuje ogólne kierunki możliwych działań oraz przykłady interesujących inicjatyw podejmowanych zarówno w Polsce, jak i zagranicą.

Omawiane polityki i dobre praktyki zostały zorganizowane w trzy grupy dotyczące: (1) przyrostu naturalnego, (2) migracji oraz (3) tworzenia warunków dla rozwoju gospodarczego w kontekście starzejącego się społeczeństwa. Wybór poszczególnych polityk oraz dobrych praktyk uwzględnia możliwość ich wdrożenia w kontekście Polski. Kontekst krajowy jest szczególnie ważny ponieważ wiele z omawianych rozwiązań dotyczy poziomu ogólnokrajowego i powinna być realizowana w skali ogólnokrajowej (np. rozwiązania prawne). Ponadto należy podkreślić, że część z omawianych polityk i dobrych praktyk jest w Polsce obecna, tak jak np. polityka prorodzicielska – niemniej jednak wydaje się, że możliwe są działania podnoszące efektywność i skuteczność funkcjonujących rozwiązań.

Opisy poszczególnych polityk wskazują na działania, które mogą być podejmowane na poziomie regionalnym bądź lokalnym (jeżeli możliwe są działania na takim poziomie w danym zakresie). Przywoływane przykłady na poziomie regionalnym i lokalnym mają dosyć uniwersalny charakter i jako takie mogą być wdrażane zarówno w województwach Polski wschodniej, jak i w innych częściach kraju. Propozycje najważniejszych działań do podjęcia w Polsce wschodniej zostały omówione w części opracowania poświęconej rekomendacjom.

4.1. PRZYROST NATURALNY

POLITYKA PRONATALISTYCZNA (PRORODZICIELSKA)

Polityka pronatalistyczna to działania mające na celu zwiększenie liczby urodzeń. Realizowana jest przez różnego rodzaju zachęty materialne i niematerialne skierowane do rodzin, ale nie muszą one akcentować rodziny jako głównego celu działań, mogą być bowiem adresowane do kobiet i dzieci, niezależnie od tego, czy kobieta jest w związku formalnym czy nieformalnym. Chociaż „w tradycyjnym modelu społeczeństwa polityka pronatalistyczna jest zarazem prorodzinna, ale to nie powinno prowadzić do sytuacji, że kobiety pozostające w związkach nieformalnych czy po prostu samotne, które chcą mieć dzieci, byłyby dyskryminowane" (Kofta 2005).

Polityka pronatalistyczna opiera się na tezie, że dzietność zależy od preferencji osobistych oraz kosztów związanych z dziećmi (Cigno 1991). Stąd też oczekuje się, że zmniejszenie kosztów posiadania dzieci może przekładać się na zwiększenie liczby urodzeń (por. np. Gauthier, Hatzius 1997). Zależność między wsparciem dla rodzin i dzietnością jest często badana empirycznie, jednak z uwagi na złożoność zjawiska (na zmiany dzietności mają wpływ np. przemiany cywilizacyjne, kulturowe), jak dotąd nie została jednoznacznie potwierdzona (syntetyczny przegląd stanu badań zawiera praca: Gauthier 2007). Podkreśla się, że działania muszą być kompleksowe (por. np. Grant et al. 2006; Björklund 2006) – wprowadzenie jednego instrumentu, np. becikowego, nie ma wymiernego wpływu na wskaźnik dzietności. Ponadto niektóre analizy wykazują, że działania z zakresu rynku pracy (np. urlopy wychowawcze) oraz umożliwiające łączenie pracy zawodowej z wychowywaniem dzieci (np. opieka przedszkolna) są efektywniejsze niż bezpośrednie finansowe wsparcie (Kalwij 2010).

Wsparcie dla rodzin wychowujących dzieci obejmuje wiele instrumentów:

- urlopy macierzyńskie i wychowawcze;

- płatne urlopy opiekuńcze oraz zwolnienia na opiekę nad chorym dzieckiem;
- zapomogi z tytułu urodzenia dziecka („becikowe", ang. baby bonus);
- świadczenie na dofinansowanie kosztów opieki nad dzieckiem;
- preferencje podatkowe dla rodzin wychowujących dzieci;
- różnorodne rozwiązania w prawie pracy ułatwiające łączenie posiadania dzieci z pracą – np. ochrona przed zwolnieniem z pracy kobiet w ciąży, w czasie urlopu macierzyńskiego i wychowawczego, przerwy na karmienie, możliwość ograniczenia czasu pracy dla osób wychowujących dzieci, elastyczny czas pracy, itp.;
- wszelkie instrumenty zmniejszające koszty wychowywania dzieci, np. bezpłatne lub dofinansowane: opieka zdrowotna, żłobki, przedszkola, szkoły oraz inne formy opieki i edukacji (kluby sportowe, domy kultury, zajęcia pozalekcyjne), zniżki w środkach komunikacji zbiorowej, bezpłatne podręczniki szkolne, dofinansowanie wyżywienia w szkołach, dofinansowanie wypoczynku wakacyjnego, itd.

Przytoczone instrumenty w poszczególnych krajach realizowane są według różnych szczegółowych rozwiązań (np. odnośnie urlopów macierzyńskich i wychowawczych por. Moss 2008). Ponadto w ramach ogólnej polityki społecznej rodziny spełniające odpowiednie kryteria (niskie dochody, bezrobocie, problemy mieszkaniowe) obejmowane są pomocą np. w formie zapomogi lub innych świadczeń socjalnych. Z kolei rozwiązania z zakresu prawa pracy wpisują się także w politykę równości płci (Björklund 2006). Należy jednak pamiętać, że nie wszyscy chcą mieć dzieci i wolność wyboru w tym zakresie jest bardzo ważna (por. np. Douglass 2005).

Większość działań z zakresu polityki pronatalistycznej, ze względu na ich charakterystykę, leży w domenie władz centralnych. Dotyczy to przede wszystkim regulacji prawnych z zakresu prawa pracy, prawa podatkowego, opieki społecznej, regulacji sfery edukacji itd. W Polsce funkcjonuje szereg analiz i propozycji działań w tym zakresie, np. *Założenia polityki ludnościowej w Polsce* (2006), raport *Polska 2030* (2009), czy *Raport o kapitale intelektualnym Polski* (2008). To ostatnie opracowanie podkreśla złożoność problemów związanych z dzietnością: „Nie docenia się faktu, iż wychowanie dzieci jest inwestycją w kapitał ludzki, która tworzy tzw. pozytywne efekty zewnętrzne dla społeczeństwa. Powstaje w związku z tym uzasadniona obawa o to, kto będzie utrzymywał starsze pokolenia w niedalekiej przyszłości. (…) Na przestrzeni ostatnich lat warunki do wychowania dzieci stwarzane przez państwo pod pewnymi względami poprawiły się – wydłużenie urlopów macierzyńskich, wprowadzenie „ulgi na dzieci" w podatku dochodowym. Niemniej jednak, te rozwiązania mają charakter cząstkowy. Obowiązujący system rozwiązań prawnych wciąż przyczynia się do tego, że w Polsce rodzi się mało dzieci oraz coraz częściej rodzi się i wychowuje w rodzinach niepełnych. Taki system nie rozwiązuje problemów społecznych, nasila natomiast patologie i jest kosztowny dla państwa. System podatkowy w Polsce, pomimo zmian wprowadzonych od początku 2008 r., wciąż traktuje dzieci jak luksusową konsumpcję, na którą stać niewielu. Prowadzi to do osłabienia pozycji ekonomicznej rodzin, w szczególności rodzin wielodzietnych. W konsekwencji decyzje o posiadaniu i wychowaniu dzieci jawią się jako bardzo ryzykowne oraz kosztowne. Tymczasem rodziny, ponosząc wyższe wydatki związane z kosztami utrzymania dzieci, płacą również wyższe podatki pośrednie. Osoby wychowujące dzieci ponoszą wyższe koszty alternatywne w okresie aktywności zawodowej (niższe zarobki, wolniejsza kariera zawodowa, mniej wolnego czasu na rekreację), a także w okresie późniejszym, kiedy ich dzieci dorosną i będą w większym stopniu płacić emerytury tym, którzy wybrali jedynie ścieżkę rozwoju zawodowego" (Raport o kapitale… 2008, s. 32).

Na poziomie regionalnym i lokalnym działania z zakresu polityki prorodzinnej mają mniejszy zakres, ale mogą być istotnym dopełnieniem działań na poziome krajowym, szczególnie w formie długofalowej pomocy rodzinom. Chodzi tu przede wszystkim o wysoki poziom oraz dostępność usług społecznych leżących w kompetencjach gmin, takich jak żłobki, przedszkola, szkoły, inne formy opieki (świetlice) oraz instytucje kultury (domy kultury, biblioteki), sportu (kluby sportowe) i inne formy spędzania wolnego czasu (por. Bucher, Mai 2005, s. 43). Władze lokalne mogą zapewnić odpowiednią infrastrukturę oraz wyposażenie, a także dofinansować działalność instytucji, tak aby koszty dla rodziców (szczególnie ubo-

szych) były zminimalizowane. Bardzo istotne jest także dostosowanie oferty do potrzeb. Dotyczy to np. godzin otwarcia przedszkoli uwzględniających godziny pracy rodziców. Istotne jest również to, że instytucje tego typu mogą być prowadzone przez inne organy niż władze lokalne – por. przykład poniżej. Najprostszą, ale jak podkreślano wyżej mało efektywną inicjatywą, jest tzw. samorządowe becikowe. Taka inicjatywa funkcjonuje np. w Krakowie, gdzie od 2006 roku przyznaje się dodatkowo gminne becikowe w wysokości 1000 zł (www.bip.krakow.pl/zalaczniki/dokumenty/n/65824/0/karta).

Elastyczne Przedszkole „Orzełek" przy Wyższej Szkole Ekonomicznej w Białymstoku

Celem projektu było utworzenie wzorcowego przedszkola zapewniającego dogodne warunki do godzenia życia zawodowego i rodzinnego przez rodziców i opiekunów małych dzieci. Przedszkole powstaje w budynku znajdującym się w bliskiej odległości od głównej siedziby Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Białymstoku. Specyfika uczelni powoduje, że pracownicy, szczególnie nauczyciele akademiccy, często mają nieregularne godziny pracy w tygodniu, co znacznie ogranicza ich możliwość godzenia życia zawodowego z rodzinnym. Podobnie jest ze studentami, zwłaszcza równolegle pracującymi i posiadającymi małe dzieci. Oferowane rozwiązanie umożliwia bardziej elastyczne i efektywne łączenie obowiązków zawodowych i rodzinnych.

Przedszkole czynne jest przez siedem dni w tygodniu w godz. 7.30-19.30 przez cały rok, z wyjątkiem świąt i dni ustawowo wolnych od pracy. Czas przebywania dziecka dostosowany jest do indywidualnych potrzeb rodziców. Od poniedziałku do piątku zajęcia przedszkolne mają charakter edukacyjno-wychowawczy i odbywają się w 15-20 osobowych grupach dzieci w wieku od 2,5 do 7 lat. Natomiast w weekendy placówka oferuje usługi wyłącznie opiekuńczo-zabawowe, zorganizowane w grupach 20-25 osobowych dla dzieci w wieku 2,5-11 lat. Korzystanie z przedszkola jest całkowicie bezpłatne (także wyżywienie oraz dodatkowe zajęcia). Projekt jest finansowany w ramach Programu Operacyjnego Kapitał Ludzki.

Źródło: www.epwse.pl/oferta.html

ZDROWIE PROKREACYJNE

Istotnym czynnikiem wpływającym na liczbę urodzeń jest zdrowie prokreacyjne. Niepłodność dotyczy 10-15% par w Polsce (Położnictwo i ginekologia 2007). Może być ona skutecznie leczona dzięki zastosowaniu różnych metod, w zależności od przyczyny niepłodności. Wysoki poziom lecznictwa niepłodności oraz jego dostępność jest istotnym czynnikiem wpływającym na liczbę urodzeń. Duże znaczenie ma w tym przypadku także dostępność zapłodnienia pozaustrojowego, które w wielu krajach jest refundowane (por.: www.proinvitro.pl/in-vitro-w-innych-krajach). Obecnie w Polsce zapłodnienie pozaustrojowe nie jest refundowane, ale Ministerstwo Zdrowia przygotowuje program refundacji (por. Zagórski 2010). Stosowanie procedury in vitro jest przedmiotem sporów światopoglądowych. Metoda in vitro jest szczególnie mocno krytykowana przez hierarchów polskiego Kościoła katolickiego (Wiśniewska 2010). Relatywnie duża rola Kościoła katolickiego w Polsce wschodniej (por. np. Smętkowski 2008) może wpływać na mniejsze zainteresowanie tym rodzajem terapii nawet przy pełnej refundacji kosztów (obecnie trudno ocenić potencjalną skalę tego problemu – wydaje się jednak, że nie powinna być znacząca).

Zapłodnienie pozaustrojowe w Izraelu

W 1981 roku wprowadzono w Izraelu bezpłatny dostęp do zapłodnienia in vitro. Dostępność do refundacji zapłodnienia pozaustrojowego jest w Izraelu znacznie większa niż w większości innych krajów. Bezpłatną terapią objęte są kobiety do wieku 45 lat. Ilość prób zapłodnienia jest nielimitowana do momentu urodzenia dwójki dzieci (ponadto obowiązują liczne wyjątki umożliwiające bezpłatne przekroczenie tego limitu). Terapia dostępna jest nie tylko dla pełnych rodzin, ale także dla związków nieformalnych, par homoseksualnych oraz samotnych matek (Birenbaum-Carmeli, Dirnfeld 2008).

4.2. MIGRACJE

MIGRACJE KOMPENSACYJNE

Przyciąganie imigrantów jest dość prostym sposobem niwelowania niedoboru ludności w wieku produkcyjnym. Jednak w dłuższym okresie migracje kompensacyjne jedynie łagodzą i spowalniają procesy ubytku naturalnego ludności oraz starzenia się społeczeństw. „Migracje międzynarodowe nie mogą kompensować spadku płodności i starzenia się ludności, mogą jedynie w niewielkim stopniu spowalniać te procesy. Migracje kompensacyjne (dosłownie – migracje zastępujące – replacement migration) musiałyby być ciągłymi strumieniami, narastającymi w czasie (populacje imigrantów i ich potomków podlegają także procesom starzenia się w wyniku stopniowego dostosowywania się poziomu płodności do wartości charakteryzujących społeczeństwa przyjmujące), osiągającymi po kilku dziesięcioleciach astronomiczne wielkości" (Korcelli 2004, s. 65). Mimo to migracje kompensacyjne są narzędziem wykorzystywanym przez wiele krajów oraz często dyskutowanym rozwiązaniem (por. np. Johansson, Rauhut 2005) pozwalają bowiem zaspokoić bieżące potrzeby rynku pracy; nie tyle służą zapobieganiu starzeniu się społeczeństwa, co hamuję depopulację. Krajowe strategie imigracyjne nastawione są z reguły na przyciąganie młodych migrantów z kwalifikacjami, których brakuje na krajowym rynku pracy. Z drugiej strony migranci często wykonują prace, które są z różnych względów nieatrakcyjne dla dotychczasowych mieszkańców.

Polityka migracyjna jest domeną władz centralnych, a jej prowadzenie polega w znacznej mierze na regulacjach prawnych dotyczących przepisów imigracyjnych, repatriacyjnych, naturalizacji obcokrajowców, azylantów itp. Działania władz centralnych mogą być bardzo sprofilowane, np. nastawione na przyciągnięcie określonej liczby specjalistów w danej dziedzinie. Istotnym elementem polityki migracyjnej jest także przyciąganie zagranicznych studentów oraz zachęcanie ich do pozostania w kraju po zakończeniu nauki (por. przykład niżej).

Fresh Talent Initiative

Program Fresh Talent Initiative został stworzony przez szkocki rząd w celu zmniejszenia depopulacji kraju. Inicjatywa skierowana była do zagranicznych absolwentów szkockich uczelni. Po ukończeniu studiów absolwenci byli zachęcani do pozostawania w Szkocji, oferowano im także wsparcie w poszukiwaniu zatrudnienia. Celem programu było nie tylko zachęcenie do zaniechania powrotu do kraju pochodzenia, ale także zachęcenie to pozostania w Szkocji, a nie poszukiwania pracy w innych częściach Wielkiej Brytanii. Program działał od 2005 do 2008 roku, kiedy został zastąpiony przez nowe rozwiązania wprowadzone w całej Wielkiej Brytanii (Points-basedimmigration system) (Skilling 2007; Danson 2007).

Działania wspierające imigrację na poziomie regionalnym i lokalnym są znacząco ograniczone w tym sensie, że muszą być zgodne z regulacjami krajowymi. Niemniej jednak władze regionalne i lokalne mogą wspierać imigrację aktywnie promując region czy miasto jako atrakcyjne miejsce do życia i pracy, a także tworząc mechanizmy ułatwiające imigrantom podejmowanie pracy i włączenie się w życie społeczności lokalnej, np. poprzez przygotowanie szkół na przyjęcie dzieci imigrantów.

OGRANICZANIE EMIGRACJI ZAROBKOWYCH

Skuteczne ograniczanie emigracji zarobkowych musi polegać na neutralizowaniu ich przyczyn, czyli przede wszystkim kwestii związanych z rynkiem pracy. Wobec tego działania takie obejmują szeroki zakres inicjatyw dotyczących rozwoju gospodarczego oraz stymulowania rynku pracy. Istotne jest to, że działania dotyczące rynku pracy nie mogą koncentrować się tylko na kwestii bezrobocia, ponieważ w aspekcie emigracji zarobkowych, bardzo duże znaczenie ma nie tylko ilość, ale też jakość dostępnych miejsc pracy. Działania związane z rynkiem pracy czy stymulowaniem rozwoju regionalnego i lokalnego

nie są instrumentami specyficznie nakierowanymi na zapobieganie emigracjom zarobkowym. Ich cele i zakres oddziaływania jest znacznie szerszy. Natomiast możliwe są także działania nakierowane przede wszystkim na ograniczanie emigracji zarobkowych. Z reguły maja one charakter uzupełniający do działań rozwojowych. Są to przeważnie działania o charakterze miękkim, polegające na informowaniu o możliwościach rozwoju i kariery zawodowej w danej miejscowości czy regionie. Cechą charakterystyczną jest skierowanie działań do grup najbardziej podatnych na emigrację zarobkową, w tym w szczególności do osób o kwalifikacjach ważnych z perspektywy kapitału ludzkiego regionu (np. absolwenci studiów wyższych).

Zostańcie w Dębicy

Stowarzyszenie Dębicki Klub Biznesu w 2008 roku realizowało projekt „Zostańcie w Dębicy – cykl działań aktywizacyjnych i informacyjno-promocyjnych na rzecz powstrzymania migracji zarobkowych mieszkańców powiatu dębickiego". Projekt skierowany był przede wszystkim do uczniów szkół gimnazjalnych i ponadgimnazjalnych oraz osób bezrobotnych. Projekt polegał na działaniach informacyjno-promocyjnych, realizowanych np. za pośrednictwem specjalnie stworzonego portalu internetowego www.karierawdebicy.pl, kursów, szkoleń, konferencji, targów pracy, publikacji drukowanych i audiowizualnych, itp. Podejmowane działania dążyły do zbudowania świadomości na temat możliwość podjęcia pracy i rozwoju zawodowego w powiecie, świadomego poodejmowania decyzji dotyczących rozwoju zawodowego, wskazania potrzeb i wymagań lokalnego rynku pracy, plusów i minusów emigracji zarobkowej.

Źródło: http://www.karierawdebicy.pl/o-serwisie/#projekt

REEMIGRACJA

Wspieranie powrotów migrantów do regionów, które opuścili, może znacząco przyczynić się do zahamowania procesów depopulacji. Ponadto migracje powrotne mogą być istotnym czynnikiem wspierającym rozwój regionalny. Reemigranci przywożą ze sobą bowiem nie tylko zdobyte w innych regionach czy krajach zasoby finansowe, ale także nowe doświadczenia i kompetencje. Polska może korzystać z doświadczeń krajów, które charakteryzował najpierw odpływ migracyjny a następnie reemigracja. W tym kontekście szczególnie ciekawym przykładem są państwa, w których emigracja nasiliła się po wstąpieniu do Unii Europejskiej, takie jak Irlandia, Hiszpania, Portugalia, Grecja. „W ich przypadku dynamiczny wzrost gospodarczy związany z akcesją powodował wzrost migracji powrotnych i stopniowe przejście ze statusu krajów emigracyjnych do państw o dodatnim saldzie migracji. W każdym z wymienionych przypadków przemiana ta zajmowała przynajmniej kilkanaście lat od wejścia do Unii Europejskiej. Jeżeli więc Polska miałaby powtórzyć ów proces, to jest dopiero na początku drogi" (Szczepański 2009, s. 4). Uwarunkowania migracji powrotnych są dosyć dobrze zbadane, także w kontekście polskim. Wypracowano także szereg rekomendacji dla wspierania powrotów, por. np.: Duszczyk 2007, Szczepański 2009, Lesińska 2010.

Irlandzka polityka informacyjna mająca na celu skłonienie emigrantów do powrotu

Irlandia prowadziła specjalny program informacyjny, promujący kraj jako „Celtyckiego tygrysa" – dobre miejsce do szybkiej kariery zawodowej. „W mediach (prasa, telewizja, Internet) rozpoczęto zamieszczanie reklam oraz artykułów sponsorowanych prezentujących zmiany, jakie zachodzą w Irlandii oraz jej sukces ekonomiczny. Działania zostały skomasowane w szczególności w Wielkiej Brytanii oraz USA, czyli w tych państwach, w których przebywało najwięcej Irlandczyków, a ich charakter przypominał funkcjonowanie firm „headhunterskich". Artykuły oraz reklamy były zamieszczane w tych gazetach, które trafiały bezpośrednio do Irlandczyków (np. Irish Voice wydawany w USA). Powołano również specjalną stronę internetową (www.jobireland.com), na której znalazły się niezbędne informacje dla osób, które

chciałyby powrócić do Irlandii. W czasie pierwszych sześciu miesięcy od jej założenia zanotowano ponad 20 mln wejść. Ponadto w miejscach, w których przewidywano liczną grupę Irlandczyków np. w czasie „Dnia św. Patryka" prowadzono kampanię promującą powroty. Dbano także aby wszystkie imprezy gromadzące Irlandczyków organizowane za granicą były otwierane przez ambasadorów lub też przez wysokich przedstawicieli rządu irlandzkiego" (Duszczyk 2007, s. 15).

Wrócić i co dalej?

Głównym celem projektu, realizowanego przez Fundację Fundusz Lokalny Ziemi Biłgorajskiej, było zwiększenie zainteresowania lokalnym rynkiem pracy u osób czasowo i cyklicznie migrujących, poprzez pomoc w zakładaniu własnej działalności gospodarczej. Projekt obejmował działania informacyjne, doradcze, szkoleniowe, wyjazd integracyjno-studyjny (przykłady przedsiębiorstw wykorzystujących lokalne zasoby). Istotnym elementem projektu było to, że w działania skierowane głównie do emigrantów byli angażowani członkowie ich rodzin mieszkający na stałe w powiecie.

Źródło: www.flzb.lbl.pl

4.3. TWORZENIE WARUNKÓW DLA ROZWOJU GOSPODARCZEGO W KONTEKŚCIE STARZEJĄCEGO SIĘ SPOŁECZEŃSTWA

WYDŁUŻENIE AKTYWNOŚCI ZAWODOWEJ

Istotnym czynnikiem mogącym złagodzić negatywne skutki starzenia się społeczeństw jest wydłużenie aktywności zawodowej. Chodzi przede wszystkim o wydłużenie minimalnego wieku emerytalnego oraz zrównanie wieku emerytalnego dla mężczyzn i kobiet. Ponadto istotne jest także zwiększenie aktywności zawodowej osób w późnym wieku pracującym – 50- i 60-latków. W wielu krajach europejskich wiek emerytalny dla kobiet i mężczyzn jest zrównany. Ponadto w obliczu kryzysu finansów publicznych niektóre kraje wydłużyły wiek emerytalny, np. Niemcy i Dania do 67 lat. W Polsce wiek emerytalny dla mężczyzn wynosi 65 lat, a dla kobiet 60 lat, jednak w wyniku różnych przywilejów w rzeczywistości wiek przejścia na emeryturę jest niższy. W 2009 r. przeciętnie kobieta przechodziła na emeryturę w wieku 57,8 lat, a mężczyzna – 61 lat (Fandrejewska, Walewska 2010).

GOSPODARKA NAKIEROWANA NA OSOBY STARSZE

Rosnąca liczba osób starszych powoduje, że stają się one coraz istotniejszą grupą konsumentów, ze specyficznymi potrzebami (dotyczącymi ochrony zdrowia, rozrywki, rekreacji, udziału w kulturze, turystyki, transportu, budownictwa itd.). Tworzy to nowe szanse biznesowe i nowe możliwości dla rozwoju regionalnych gospodarek. Oczywiście osoby starsze stanowią zróżnicowaną grupę, szczególnie pod względem zamożności, znajdują się wśród nich także osoby zamożne i bardzo zamożne. Jednak w polskich realiach osoby starsze stanowią grupę raczej mniej zamożnych klientów. Potrzeby starszych konsumentów są specyficzne – dostosowanie oferty usług publicznych i niepublicznych do ich oczekiwań jest istotnym czynnikiem jakości życia.

Gospodarka seniorów w Niemczech

„W Nadrenii Północnej-Westfalii przeprowadzone badania wykazały, że działalność wychodząca naprzeciw potrzebom i zainteresowaniom osób starszych może przynieść 100 000 nowych miejsc pracy, zwiększając wpływy państwa z podatków w sumie o ponad 1,2 miliarda euro do 2010 roku. Podobne badania przeprowadzone w Republice Federalnej Niemiec prognozują ponad 900 000 dodatkowych miejsc pracy w tzw. „srebrnej gospodarce" (silvereconomy) w ciągu następnych dwóch dziesięcioleci i pozwalają

wnioskować, że żaden inny sektor w Niemczech nie posiada tak wysokiego potencjału rozwoju. Dlatego powołano specjalną grupę zadaniową ds. „seniorenwirtschaft" (gospodarki seniorów). Inicjatywa ta oparta jest na dialogu, co oznacza, że wiele różnych podmiotów, takich jak przedsiębiorcy, związki zawodowe, organizacje paramedyczne i uniwersytety z regionów UE, wspólnie uczestniczy w konferencjach i innych wydarzeniach, zastanawiając się nad odpowiednią ofertą usług dla konsumentów w bardziej zaawansowanym wieku: mieszkaniowych, telekomunikacyjnych czy związanych ze spędzaniem czasu wolnego" (Ferry, Baker 2006).

STRATEGIE REGIONALNE I LOKALNE DOSTOSOWANE DO UWARUNKOWAŃ STARZEJĄCEGO SIĘ SPOŁECZEŃSTWA

Jednym ze sposobów neutralizowania negatywnych skutków starzenia się ludności jest odpowiednie uwzględnienie tego zjawiska w planowaniu i zarządzaniu regionalnym oraz lokalnym. Strategie, plany oraz działania inwestycyjne powinny być dostosowane nie tylko do obecnej sytuacji, ale także uwzględniać przyszłe trendy.

Age Proofing Toolkit

Komitet Regionów UE oraz Age Concern England zleciły opracowanie zestawu narzędzi służących uwzględnianiu zagadnień związanych z wiekiem w działaniach podejmowanych na szczeblu regionalnym. Wypracowane narzędzia mają na celu zapewnienie, że regionalne strategie rozwoju będą w pełni uwzględniać problemy związane ze starzeniem się społeczeństwa we wszystkich istotnych aspektach i sektorach. Zestaw składa się z prostych wytycznych, wraz z przykładami, oraz pytań pomocnych przy ocenie zapisów dokumentów strategicznych, np.:

> Czy dokument nie zawiera ogólników i stereotypów o różnych grupach wiekowych i czy odzwierciedla zróżnicowanie populacji ludzi powyżej 50 roku życia?

> Czy dokument określa obecny stan zaangażowania osób starszych w gospodarkę regionu i potencjał przyszłego rozwoju w tym zakresie?

> Czy dokument uwzględnia siłę nabywczą osób starszych na różnych rynkach oraz ich znaczenie jako konsumentów usług publicznych?

> Czy dokument wskazuje na dobra i usługi, których kluczowymi konsumentami są osoby starsze?

> Czy dokument proponuje konkretne działania mające pomóc osobom starszym w podniesieniu ich dochodu poprzez własną działalność gospodarczą, inwestycje i pomoc socjalną?

> Czy dokument wskazuje na przyszłe zmiany popytu i sposób w jaki powinna zmienić się również oferta usług?

> Czy dokument stara się zapewnić osobom starszym odpowiedni dostęp do środków transportu, aby mogły prowadzić aktywne życie?

> Czy dokument formułuje konkretne propozycje wsparcia dla osób starszych z wykorzystaniem nowych technologii, takich jak technologie telekomunikacyjne?

> Czy dokument odzwierciedla bieżące i przyszłe potrzeby mieszkaniowe (dla par i gospodarstw jednoosobowych) w kontekście starzejącego się społeczeństwa?

> Czy dokument uwzględnia wkład osób starszych w inicjatywy lokalne, takie jak przedsiębiorstwa socjalne i wskazuje na mechanizmy pozwalające wzmocnić tę rolę w przyszłości?

Źródło: Ferry, Baker 2006.

PODSTAWOWA INFRASTRUKTURA I USŁUGI NA TERENACH WIEJSKICH

Odpowiednie wyposażenie terenów wiejskich w infrastrukturę podstawową oraz zapewnienie dostępu do podstawowych usług (lekarz rodzinny, apteka, sklepy z podstawowymi dobrami konsumpcyjnymi, dom kultury, biblioteka, dostęp do Internetu, transport publiczny) znacząco wpływa na ich atrakcyjność jako miejsca do mieszkania. Zapewnienie odpowiedniego poziomu usług może łagodzić depopulację związaną z odpływem migracyjnym z terenów wiejskich. Ponadto może także zwiększyć atrakcyjność migracyjną tych terenów, zwłaszcza dla osób chcących mieszkać na wsi i pracować w mieście, a także dla osób w wieku emerytalnym chcących wyprowadzić się z miasta. Jednakże samo wyposażenie w podstawową infrastrukturę i dostęp do podstawowych usług nie wystarczy. Kluczowe jest odpowiednie powiązanie obszarów wiejskich z silnymi ośrodkami miejskimi zapewniającymi dostęp do usług wyższego rzędu. Szczególnie istotne są sprawne powiązania transportowe, w tym transport publiczny, który jest bardzo ważny z perspektywy obsługi ludzi starszych.

Migracje na tereny wiejskie w regionie Midi-Pyrénées

Po dziesięcioleciach zmniejszania się lub stagnacji liczby ludności na terenach wiejskich francuskiego regionu Midi-Pyrénées od końca lat 90. XX wieku obserwowany jest napływ migracyjny na tereny wiejskie. Co prawda dotyczy on przede wszystkim terenów położonych w pobliżu najważniejszych ośrodków miejskich regionu, z Tuluzą na pierwszym miejscu, jednak zwiększenie liczby ludności w wyniku migracji wyraźne jest także np. na obszarach wiejskich oddalonego od Tuluzy departamentu Lot. Migrantami są przede wszystkim młode rodziny, choć liczącą się grupę stanowią także osoby starsze. Atrakcyjność migracyjna terenów wiejskich regionu warunkowana jest przede wszystkim dwoma czynnikami. Po pierwsze dostępnością do głównego miasta regionu – Tuluzy – oraz ośrodków subregionalnych (koncentracja migrantów nie tylko w pobliżu miast ale także przy głównych szlakach komunikacyjnych); po drugie - dostępem do podstawowych usług (sklepy, szkoły, apteki, itd.). (Dugot, Laborderie, Taulelle 2008; Poisson, Bourniquel 2009; Płoszaj 2010).

5. WNIOSKI

Współczesne procesy demograficzne zachodzące w Polsce wschodniej, podobnie jak w innych regionach kraju mają charakter polaryzacyjny. Z jednej strony następuje regionalna koncentracja ludności w największych ośrodkach miejskich (stolicach województw) i ich najbliższym otoczeniu. Koncentracja ta ma charakter segmentacyjny tzn. liczba ludności ośrodka miejskiego w granicach administracyjnych pozostaje względnie stabilna, ale przy dużej ruchliwości migracyjnej związanej z napływem ludności w wieku do 34 lat (praca i edukacja) i odpływem ludności w wieku powyżej 35 lat. To ostatnie zjawisko ma związek z procesami suburbanizacji, które przyjmują postać rozlewania się miast na sąsiadujące tereny wiejskie. Z drugiej strony następuje depopulacja peryferyjnych – z punktu widzenia przestrzennego oraz społeczno-ekonomicznego – obszarów wiejskich. Związane jest to zarówno z odpływem migracyjnym, jak i w coraz większym stopniu z procesami starzenia się ludności i ubytkiem naturalnym.

Makroregion Polski wschodniej jest jednocześnie dość silnie zróżnicowany wewnętrznie, zwłaszcza w drugim z powyższych wymiarów dotyczącym depopulacji obszarów peryferyjnych. Aktywne demograficznie są obszary położone wokół miast wojewódzkich, co jest efektem suburbanizacji, a poza nimi niemal całe województwo podkarpackie w następstwie dodatniego przyrostu naturalnego i małego ubytku migracyjnego oraz zachodnia część województwa warmińsko-mazurskiego. Pozostałe obszary (województwa lubelskie, podlaskie, świętokrzyskie oraz wschodnia część warmińsko-mazurskiego) mają charakter wyludniający przy czym dominuje tu tradycyjny typ depopulacji, wywołany głównie odpływem migracyjnym, a jedynie w środkowo-wschodniej części woj. lubelskiego, wschodniej podlaskiego i wschodniej oraz południowej świętokrzyskiego – nowy, bardziej niebezpieczny typ depopulacji, powodowany w dużej mierze ubytkami naturalnymi, co w konsekwencji oznacza powolne wymieranie tych obszarów. W największym stopniu tymi procesami zagrożone są powiaty położone przy granicy zewnętrznej kraju oraz część powiatów leżących przy granicach województw.

Na podstawie przeprowadzonych analiz można stwierdzić, że do najważniejszych problemów demograficznych – z punktu widzenia rozwoju regionalnego – które można zaobserwować w Polsce wschodniej należą:

- odpływ migracyjny ludności z wykształceniem wyższym w wieku do 35 lat;
- występowanie obszarów depopulacyjnych związanych z procesami starzenia się ludności;
- występowanie obszarów dużego ubytku migracyjnego i zarazem niskiej gęstości zaludnienia.

Makroregion Polski wschodniej od pozostałej części kraju różni się przede wszystkim wyraźną przewagą odpływu migracyjnego nad napływem. Należy jednocześnie zauważyć, że rejestrowana skala ubytku ludności z tym związana nie jest duża i w okresie 2002-2009 wyniosła około 100 tys. osób. Głównym problemem jest natomiast ujemne saldo migracji w grupie osób z wykształceniem wyższym (w tym zwłaszcza w wieku 25-34 lata). Ta grupa odpowiada za blisko połowę ujemnego salda migracji. Głównym kierunkiem migracji osób z wykształceniem wyższym są ośrodki metropolitalne centralnej Polski: Warszawa, Kraków i Trójmiasto, a podstawową przyczyną zmiany miejsca zamieszkania chęć znalezienia dobrze płatnej pracy. Natomiast głównym czynnikiem wypychającym są trudności w znalezieniu pracy odpowiadającej kwalifikacjom migrantów. Jednocześnie, w świetle oficjalnych statystyk, skala zagranicznego odpływu migracyjnego z Polski wschodniej jest mniejsza w porównaniu z województwami zachodnimi i centralnymi. Większa natomiast jest skala powrotów, które rozpoczęły się wraz z recesją gospodarczą w krajach docelowych migracji. Jednocześnie należy zauważyć, że ośrodki wojewódzkie Polski wschodniej wraz ze swoimi strefami podmiejskimi (poza Kielcami) ulegają relatywnemu wzmocnieniu dzięki zachodzącym procesom migracyjnym tzn. odpływ migracyjny poza makroregion jest równoważony z nadwyżką napływem wewnątrzregionalnym. Tym niemniej odpływ migracyjny ludności z wyższym wykształceniem w skali makroregionu należy uznać za przejaw drenażu mózgów, który ogranicza z jednej strony, endogenny potencjał rozwojowy, a z drugiej strony atrakcyjność inwestycyjną Polski wschodniej.

Długotrwałość procesów wyludniania wybranych obszarów Polski wschodniej – co potwierdzają wcześniej prowadzone badania m.in. P. Eberhardta (1989) – spowodowała ewolucję czynników, które je wywołują. Systematyczny, selektywny pod względem wieku i płci odpływ migracyjny powoduje, że na skutek zmniejszania się populacji kobiet w wieku rozrodczym, głównym czynnikiem depopulacyjnym staje się ubytek naturalny. Jest to zaawansowana faza depopulacji, którą znacznie trudniej powstrzymać niż tą, w której głównym czynnikiem sprawczym jest odpływ migracyjny. Niewystarczające są bowiem działania hamujące odpływ migracyjny, gdyż konieczna jest zmiana struktury wieku i płci oraz działania pronatalistyczne. W efekcie depopulacja tego typu może mieć charakter nieodwracalny. Takimi obszarami depopulacyjnymi w makroregionie Polski wschodniej są powiaty otaczające powiat białostocki od południa (hajnowski, bielski) i północy (moniecki), leżące w południowo-wschodniej i południowej części województwa lubelskiego powiaty: chełmski, krasnostawski, zamojski oraz janowski, a także powiaty sąsiadujące z powiatem kieleckim, tj. buski, kazimierski, pińczowski oraz włoszczowski.

Obszarami o charakterze problemowym są także tereny o niskiej gęstości zaludnienia, które charakteryzują się dużym odpływem migracyjnym. W szczególności dotyczy to obszarów o bardzo niskiej gęstości zaludnienia wynoszącej poniżej 50 osób na km^2 (średnia dla obszarów wiejskich w Polsce), co dotyka znacznej części powiatów województw: warmińsko-mazurskiego i podlaskiego oraz północnej części lubelskiego. Wśród nich szczególnie zagrożone są powiaty o dużym rejestrowanym odpływie migracyjnym (2% ludności w okresie 2004-2008), który nie był kompensowany przyrostem naturalnym, a które były położone z reguły przy granicy państwa lub granicach wojewódzkich. Taka sytuacja z jednej strony może być korzystna w związku z możliwością wzrostu wydajności rolnictwa (związanego ze wzrostem wielkości gospodarstw), z drugiej jednak strony może stanowić barierę dla rozwoju ośrodków powiatowych, zwłaszcza w kontekście ich peryferyjnego położenia.

W świetle przeprowadzonych analiz, mimo obserwowanych niekorzystnych trendów, jak dotychczas w Polsce wschodniej nie odnotowano dużego zagrożenia następującymi zjawiskami:

- starzenie się ludności wyrażone dużym udziałem osób w wieku poprodukcyjnym i niskim udziałem ludności w wieku przedprodukcyjnym;
- defeminizacja, czyli obniżona liczba kobiet w stosunku do liczby mężczyzn w wieku 20-34 lata.

Obecna struktura wieku ludności nie wyróżnia znacząco Polski wschodniej na tle kraju. Główna specyfika Polski Wschodniej na tle pozostałych części kraju polega natomiast na większym spadku ludności w wieku przedprodukcyjnym, nieco większym wzroście ludności w wieku produkcyjnym oraz mniejszym wzroście ludności w wieku poprodukcyjnym. Zatem traktując proces starzenia jako przyrost ludności w wieku poprodukcyjnym można stwierdzić, że badany obszar nie wyróżnia się w sposób negatywny. Jednak wysoce niepokojąca jest skala zmniejszania zasobów ludności w wieku przedprodukcyjnym jako że w ciągu analizowanych 8 lat osiągnęła on poziom ok. 20%. Wpłynie to z pewnością w perspektywie kilkunastu najbliższych lat na ograniczenie potencjalnych zasobów pracy oraz dalszy wzrost ludności w wieku poprodukcyjnym, co tym samym wywoła trudności w funkcjonowaniu systemu ubezpieczeń społecznych oraz stworzy konieczność dalszego rozwoju infrastruktury społecznej dla osób starszych. Rozprzestrzenianie się procesów starzenia, wyrażone z kolei indeksem starości, wykazuje dużą dynamikę. Najbardziej starzejącymi się obszarami są powiaty wschodniej części województwa podlaskiego, większość powiatów lubelskiego i świętokrzyskiego oraz wszystkie ośrodki wojewódzkie, a także kolejnych pięć miast na prawach powiatu (byłych miast wojewódzkich), tj.: Krosno, Przemyśl, Tarnobrzeg, Chełm, Elbląg. Procesy starzenia się spowodowane są przede wszystkim spadkiem płodności.

Defeminizacja obserwowana w Polsce wschodniej nie jest na tyle duża, aby uznać ten makroregion za obszar deformacji demograficznej dotknięty poważnym deficytem kobiet. Wartości tego wskaźnika w każdej grupie wiekowej oraz w prawie wszystkich powiatach dość znacznie przekraczają poziom 80 kobiet na 100 mężczyzn, określany jako poziom feminizacji poniżej którego obszary cechują są deficytem kobiet (Strzelecki 1995). Stosunkowo niewielka skala niedoboru kobiet (dotykającego przede wszystkim obszary wiejskie) nie wiąże się jak na razie z bezpośrednimi, negatywnymi konsekwencjami o charakterze demograficznym (obniżona stopa małżeństw i stopa urodzeń). Ponadto problem obniżonych wskaź-

ników feminizacji w grupie 20-34 lata nie występuje w największych miastach Polski wschodniej, gdyż ośrodki te stanowią obszary docelowe migracji młodych kobiet. Bezpośrednią przyczyną zaburzeń równowagi płci w grupie wiekowej 20-34 lata są migracje, a ściślej – ich selektywny charakter. Wśród migrantów wewnętrznych występuje przewaga kobiet, co po uwzględnieniu bezwzględnych rozmiarów migracji oznacza, że kobiety odpowiadały za 59,6% ujemnego salda migracji wewnętrznych na pobyt stały charakteryzującego w latach 2002-2009 makroregion Polski wschodniej. Z drugiej strony w przypadku migracji zagranicznych większą mobilnością przestrzenną charakteryzują się mężczyźni, co oznacza że zarówno chętniej wyjeżdżają oni za granicę jak i powracają z emigracji. W kontekście narastającej w ciągu ostatnich kilku lat fali powrotów migracyjnych (w której dominują mężczyźni) może to oznaczać powolne, ale zauważalne narastanie zjawiska niedoboru kobiet, zwłaszcza na rolniczych, słabiej zaludnionych obszarach wiejskich.

Wpływ procesów demograficznych na zjawiska gospodarcze wiąże się przede wszystkim z koniecznością zapewnienia odpowiedniego stanu i jakości zasobów kapitału ludzkiego niezbędnego do utrzymania lub poprawy pozycji konkurencyjnej we współczesnej gospodarce opartej na wiedzy. Utrata tego kapitału może ograniczać endogenne możliwości rozwojowe i obniżać atrakcyjność inwestycyjną danego regionu, a także – na skutek kurczenia się rynku zbytu – może stanowić barierę rozwoju niektórych rodzajów usług.

W świetle przeprowadzonych badań stwierdzono istnienie na poziomie powiatowym pewnej zależności między zamożnością gmin a napływem migracyjnym i ruchliwością migracyjną. Ogólnie rzecz ujmując im większy był napływ ludności i większa ruchliwość migracyjna tym zamożniejsze były gminy tworzące dany powiat, co obserwowane było również w Polsce wschodniej. Ta zależność może wskazywać na procesy segmentacji migracji, czyli odpływ ludności z powiatów grodzkich do strefy podmiejskiej i ich częściowe zastępowanie przez imigrantów z obszarów peryferyjnych. Należy ponadto zauważyć, że w świetle badań ankietowych migracje stałe do ośrodków wojewódzkich w Polsce wschodniej nie były nadmiernie rozpowszechnione, co mogło świadczyć zarówno o konkurencji innych ośrodków miejskich położonych poza makroregionem, jak również popularności migracji zagranicznych. Jednocześnie skala dojazdów do pracy w Polsce wschodniej (za wyjątkiem woj. podkarpackiego) była niższa niż w innych regionach kraju, z uwagi na większy odsetek zatrudnionych w rolnictwie, co było widoczne zwłaszcza w woj. podlaskim. Ponadto dojazdy te miały bardziej monocentryczny charakter, ukierunkowany na najważniejsze ośrodki miejskie, przede wszystkim wojewódzkie. Ogólnie rzecz ujmując stolice województw miały relatywnie większe znaczenie w porównaniu do pozostałych obszarów kraju pod względem dostarczania swoim regionom usług wyższego rzędu (zwłaszcza edukacyjnych oraz zdrowotnych), a ich znaczenie pod tym względem rosło. Jednocześnie można stwierdzić, że największy potencjał do tworzenia policentrycznych funkcjonalnych sieci miast istniał w woj. podkarpackim oraz w zachodniej części woj. warmińsko-mazurskiego. W świetle tych wyników można stwierdzić, że dotychczasowe procesy demograficzne nie wpłynęły negatywnie na pozycje i potencjał rozwojowy ośrodków wojewódzkich i ich najbliższego otoczenia. Tym niemniej ich pozycja konkurencyjna może ulec pogorszeniu w przyszłości zwłaszcza w sytuacji zmniejszenia ich atrakcyjności migracyjnej oraz spadku liczebności grupy wiekowej 25-34 lata w populacji, przy jednoczesnych procesach starzenia się ludności. Również w przypadku pozostałych obszarów nie obserwowano jak dotychczas znacznego negatywnego oddziaływania ubytku migracyjnego na zachodzące w nich procesy rozwojowe, co może do pewnego stopnia wiązać się ze wzrostem wydajności rolnictwa.

W latach 2002-2009 w całej Polsce następowało unowocześnienie funkcji rolniczej, czego przejawem była zmiana struktury obszarowej gospodarstw rolnych, co oznaczało, że zmniejszała się liczba gospodarstw rolnych ogółem jak też tych mniejszych, tj. o powierzchni do 20 ha, przy czym stosunkowo najwolniej proces ten zachodził w Polsce wschodniej (w porównaniu z Polską zachodnią i środkową). W ramach makroregionu Polski wschodniej największymi spadkami liczby gospodarstw należących do tej grupy charakteryzowało się województwo warmińsko-mazurskie (o 18,3%), świętokrzyskie (o 14,3%) i lubelskie (o 12,3%). Zdecydowanie większą dynamiką cechował się natomiast wzrost liczby gospodarstw rolnych o powierzchni powyżej 50 ha., a największą dynamikę wzrostu liczby takich gospodarstw odnotowano w województwie świętokrzyskim (przyrost o 139,7%), lubelskim (o 91,0%) i podkarpackim

(o 82,4%), co częściowo wynikało jednak z efektu „niskiej bazy". Relatywnie wolniejsze zmiany zachodziły w województwie podlaskim i warmińsko-mazurskim, przy czym w tym ostatnim udział największych gospodarstw w strukturze gospodarstw ogółem był już duży w 2002 roku. Nie można jednoznacznie stwierdzić silnego wpływu wyludniania na przekształcenia struktury obszarowej gospodarstw rolnych, ale niewątpliwie jest to jedna ze stymulant tego procesu.

6. REKOMENDACJE

Na podstawie powyższych wniosków można przedstawić trzy podstawowe grupy rekomendacji dla polityki regionalnej zarówno w odniesieniu do całego makroregionu Polski wschodniej, jak również do wybranych obszarów problemowych. Należy jednocześnie podkreślić, że istotne znaczenie dla przedstawianej problematyki mają też działania na poziomie krajowym, dotyczące zwłaszcza polityki prorodzinnej, migracyjnej, ale też gospodarczej, zdrowotnej i społecznej (część z nich przedstawiono w rozdziale 4). Mimo ich znaczenia nie zostały one uwzględnione w rekomendacjach, ponieważ nie są one bezpośrednio związane z polityką regionalną.

Pierwsza grupa rekomendacji związana jest z **koniecznością koncentracji działań podejmowanych w ramach polityki regionalnej w ośrodkach wojewódzkich Polski wschodniej i ich regionach miejskich**. Na podstawie przeprowadzonych analiz można jednoznacznie stwierdzić, że ośrodki wojewódzkie są kluczowe dla zachowania konkurencyjności i atrakcyjności makroregionu. Właściwie tylko w tych obszarach nie występowało zjawisko depopulacji. Ponadto ośrodki wojewódzkie są głównym celem dojazdów do pracy oraz są kluczowymi centrami usług publicznych wyższego rzędu. Ich rola pod tym względem jest relatywnie większa niż ośrodków stołecznych pozostałych polskich województw. Jednocześnie ich pozycja konkurencyjna – związana m.in. z koncentracją najwyższej jakości zasobów ludzkich – nie musi być trwała, gdyż poddane są one bardzo silnej konkurencji o kapitał ludzki ze strony najważniejszych ośrodków metropolitalnych Polski takich jak: Warszawa, Kraków czy Trójmiasto, a także ośrodków zagranicznych.

Kluczowe dla zachowania atrakcyjności migracyjnej ośrodków wojewódzkich jest oferowanie przez nie miejsc pracy wysokiej jakości i/lub wysokiej jakości życia. W tym celu należy wykorzystać standardowe instrumentarium związane przede wszystkim z podnoszeniem poziomu zaawansowania technologicznego przedsiębiorstw i rozwojem przedsiębiorczości, a także z poprawą jakości usług publicznych oraz warunków mieszkaniowych. Wraz z osiągnięciem postępu w tym zakresie można podjąć próbę działań skłaniających do powrotów emigrantów – zarówno krajowych jak i zagranicznych, a także stworzyć ofertę dla selektywnych zagranicznych migracji kompensacyjnych.

Uzupełniającym działaniem powinno być wzmocnienia usług publicznych wyższego rzędu (edukacja, zdrowie, kultura) o znaczeniu regionalnym i ponadregionalnym, które w warunkach poprawy dostępności transportowej i rozwoju transportu publicznego powinno kompensować ich gorszą dostępność w pozostałej części regionu.

Druga grupa rekomendacjizwiązana jest z**łagodzeniem skutków problemów demograficznych**. Działania te powinny (w warunkach mniejszej skali interwencji publicznej w porównaniu z działaniami podejmowanymi w ośrodkach wojewódzkich) być bardziej selektywne i sterytorializowane oraz powinny polegać na:

- rozwoju transportu publicznego, w tym w pierwszej kolejności łączącego mniejsze ośrodki miejskie z ośrodkami wojewódzkimi, a w drugiej kolejności z subregionalnymi;
- podnoszeniu jakości usług publicznych w powiatach problemowych;
- rozwoju nowoczesnej, dobrze adresowanej opieki społecznej skierowanej do osób starszych zwłaszcza w problemowych powiatach o regresywnej strukturze wiekowej ludności.

Rozwój transportu publicznego może z jednej służyć poprawie dostępności rynku pracy i usług publicznych oferowanych przez ośrodki wojewódzkie. Z drugiej strony należy pamiętać, że rozwój pozarolniczych rodzajów działalności o wysokiej wartości dodanej na obszarach pozamiejskich nie jest możliwy bez wysokiej klasy specjalistów, którzy muszą mieć zapewnioną odpowiednią jakość życia. Jednym z elementów jakości życia, której niedobór występuje w obszarach peryferyjnych, jest dostępność usług publicznych wyższego rzędu. Jak pokazują badania dojazdy w celu skorzystania z tych usług należą do najistotniejszych rodzajów powiązań między ośrodkiem metropolitalnym i jego otoczeniem. W związku z tym należy dążyć do poprawy dostępności transportowej obszarów peryferyjnych względem centrów świadczenia tych usług (ośrodków wojewódzkich i subregionalnych) zamiast podejmować próby rozbudowy tych funkcji w mniejszych ośrodkach miejskich.

W tej sytuacji w powiatach, zwłaszcza o charakterze problemowym, należy przede wszystkim dążyć do podniesienia jakości usług publicznych, a nie do utrzymania lub rozszerzania ich zakresu. Jednocześnie należy zapewnić w tych powiatach dostęp do dobrze adresowanej opieki społecznej skierowanej do osób starszych pozwalającej na ich jak najdłuższe funkcjonowanie w środowisku w postaci różnego rodzaju usług asystenckich i opiekuńczych oferowanych przez instytucje publiczne i pozarządowe.

Trzecia grupa rekomendacji dotyczy **neutralizowania przyczyn problemów demograficznych** związanych z małą dzietnością i odpływem migracyjnym.

Działania na poziomie krajowym polegające na tworzeniu odpowiednich regulacji zmniejszających koszty wychowywania dzieci powinny być dopełniane inicjatywami regionalnymi i lokalnymi. Działania te mogą polegać przede wszystkim na zapewnianiu łatwo dostępnej i elastycznej opieki żłobkowej i przedszkolnej. Istotne również jest zapewnienie wysokiej jakości szkolnictwa podstawowego oraz dostępnych i atrakcyjnych zajęć pozalekcyjnych, prowadzonych w szkołach, domach kultury, bibliotekach, klubach sportowych, etc. Działania takie powinny zmierzać do ułatwiania godzenia pracy zawodowej z wychowywaniem dzieci. W pierwszej kolejności należy objąć nimi powiaty o relatywnie progresywnej strukturze wiekowej ludności.

Istotne są także działania ukierunkowane na zmniejszanie odpływu emigracyjnego oraz zachęcające do reemigracji. Mogą to być np. inicjatywy skierowane do młodzieży studiującej poza miejscowością (regionem) polegające na przyznawaniu stypendiów połączonych z zachętami do powrotu i do podjęcia pracy zawodowej po zakończeniu nauki. Z kolei wspieranie reemigracji może polegać na zachęcaniu i ułatwianiu powrotów poprzez ciągłe działania informacyjne oraz tworzenie warunków do podejmowania przez te osoby własnej działalności gospodarczej.

7. BIBLIOGRAFIA

Bański J. (2002). Typy ludnościowych obszarów problemowych [w:] Bański J., Rydz E. (red.). Społeczne problemy wsi. Studia Obszarów Wiejskich. nr 2. PTG, IGiPZ PAN. Warszawa.

Bański J. (2007). Przemiany funkcjonalno-przestrzenne terenów wiejskich – diagnoza, rekomendacje dla KPZK [w:] Ministerstwo Rozwoju Regionalnego. Ekspertyzy do Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2008-2033. Tom I. Warszawa.

Birenbaum-Carmeli D., Dirnfeld M. (2008). In Vitro Fertilisation Policy in Israel and Women's Perspectives: The More the Better? Reproductive Health Matters. 16(31).

Björklund A. (2006). Does family policy affect fertility? Journal of Population Economics. 19(1).

Bucher H., Mai R. (2005). Depopulation and its consequences for the regions of Europe. DG III – Social cohesion. Brussels.

Cigno A. (1991). Economics of the Family. Clarendon Press. Oxford.

Danson M. (2007). Fresh or Refreshed Talent: Exploring Population Change in Europe and Some Policy Initiatives [w:] Migrant Integration in Rural Areas Evidence from New Countries of Immigration.International Journal on Multicultural Societies. 9(1).

Douglass C.B. (2005). Barren States: The Population Implosion in Europe. Berg Publishers. Oxford, New York.

Dugot P., Laborderie S., Taulelle F. (2008). Midi-Pyrénées, régiond'Europe. CRDP Midi-Pyrénées. Toulouse.

Duszczyk M. (2007). Doświadczenia wybranych państw członkowskich Unii Europejskiej w zakresie migracji powrotnych. CMR Working Papers. nr 21/79.

Eberhardt P. (1989). Regiony wyludniające się w Polsce. Prace Geograficzne IGiPZ PAN. 148.

Fandrejewska A., Walewska D. (2010). Francuzi nie chcą zmian emerytalnych. Rzeczpospolita. 16-09-2010.

Ferry M., Baker R. (2006). Strategie regionalne a starzenie się społeczeństwa. „Age Proofing Toolkit" – zestaw narzędzi służących uwzględnianiu zagadnień związanych z wiekiem społeczeństwa.

Gauthier A.H. (2007). The impact of family policies on fertility in industrialized countries: a review of the literature. Population Research and Policy Review. 26(3).

Gauthier A.H., Hatzius J. (1997). Family benefits and fertility: an econometric analysis. Population Studies.51.

Gorzelak G., Smętkowski M.(2005). Metropolia i jej region w gospodarce informacyjnej. Wydawnictwo Naukowe Scholar. Warszawa.

Grant J., Hoorens S., Sivadasan S., Loo M.V.H., Davanzo J., Hale L., et al. (2006).Trends in European fertility: should Europe try to increase its fertility rate...or just manage the consequences?.International Journal of Andrology. 29(1).

GUS (2009). Informacja o rozmiarach i kierunkach emigracji z Polski w latach 2004 – 2008

Holzer J. (1999). Demografia. PWE. Warszawa.

Jelonek A. (1986). Obszary zagrożeń demograficznych. Folia Geogr. Seria: Geogr. –Oecon. 19.

Johansson M., Rauhut D. (2005). ESPON project 1.1.4 The Spatial Effects of Demographic Trends and Migration.

Kalwij A. (2010). The Impact of Family Policy Expenditure on Fertility in Western Europe.Demography. 47(2).

Kofta M. (2005). Wypowiedź cytowana w artykule Bronisława Tumiłowicza pt. „Na czym powinna polegać racjonalna polityka prorodzinna?". Przegląd. nr 49/2005.

Korcelli P. (2004). Migracje kompensacyjne a dylematy polityki migracyjnej. Studia Regionalne i Lokalne. 3(17)2004.

Lesińska M. (2010). Polityka państwa wobec migracji powrotnych własnych obywateli. Teoria i praktyka. CMR Working Papers. 44/102.

Miszczuk A. (1993). Wyludnianie się wsi a rolnictwo wschodniej Lubelszczyzny. Dokumentacja Geograficzna. z. 3.

Moss P. (2008).International Review of Leave Policies and Related Research 2008. www.sfi.dk/Admin/Public/DWSDownload.aspx?File=%2fFiles%2fFiler%2fLeave+network%2ffile47247.pdf.

Okólski M. (2005). Demografia. Wydawnictwo Naukowe Scholar. Warszawa.

Płoszaj A. (2010). Relacje metropolia-region – studium przypadku regionu Midi-Pyrénées. Materiały robocze projektu ESPON FOCI.

Poisson C., Bourniquel C. (2009). Le rural en Midi-Pyrénées Des territoires attractifs, inégalement équipés. 6 pages de l'Insee.Numéro 123: décembre 2009.

Położnictwo i ginekologia (2007). Warszawa: Wydawnictwo Lekarskie PZWL.

Regions 2020 (2008). An Assessment of Future Challenges for UE Regions. Commission of European Communities. Brussels.

Rocznik Demograficzny 2010 (2010). Główny Urząd Statystyczny. Warszawa.

Skilling P. (2007). New Scots: The Fresh Talent Initiative and Post-Devolution Immigration Policy. Scottish Affairs. 61.

Smętkowski M. (2008). Różnice między wschodem i zachodem Polski: Postawy mieszkańców [w:] Gorzelak G., Tucholska A. Historyczno-kulturowe uwarunkowania rozwoju – Polska i Ukraina. Wydawnictwo Naukowe Scholar.

Smętkowski M. (2009). Region Kopenhagi w świetle koncepcji rozwoju policentrycznego [w:] Jewtuchowicz A., Rzeńca A. (red.). Współczesne wyzwania miast i regionów. WydawnictwoUniwersytetu Łódzkiego.

Stasiak A., Mirowski W. (1990). The process of depopulation of rural areas in Central and Eastern. Conference Papers IGSO PAS.

Strzelecki Z. (1995). Założenia i zasady polityki regionalnej [w:] Polityka regionalna w rozwoju obszarów wiejskich. SGGW. Warszawa.

Szczepański M. (2009). Poszukiwanie metod zmniejszania emigracji zarobkowej i wspierania powrotu migrantów na polski rynek pracy.

Wiśniewska K. (2010). Biskupi: módlcie się o zakaz in vitro. Gazeta Wyborcza. 2010-10-27.

Zagórski S. (2010). Rząd chce płacić za in vitro. Gazeta Wyborcza. 2010-10-26.